ततः सानुकंपे वा समाकर्ण्य पुरुषस्वभावेनापिहितान् [illegible] साधारणान् [illegible] येनान्वयः यथावर्णं [illegible] स्मा
न्यथाश्रमं चाश्रमधर्मांश्च वैराग्यरागोपाधिभ्यां क्रमेणाम्नातं उभयं प्रवृत्तिनिवृत्तिरूपं लक्षणं येषां तान् ॥ पुनस्तानेव वि
भागेनाह दानेति मोक्षधर्मान् शमदमादीन् । भगवद्धर्मान् हरितोषणान् द्वादश्यादिनियमरूपान् समासव्यासौ संक्षेप
विस्तारौ तावेव योगो उपायो ताभ्याम् ॥ धर्मादीन्स्वस्वाधिकारं प्रतिनियतं तेषां यत्साहितान् यथायथा वक्तुं नानाख्यानेषु

श्रीसूत उवाच । युधिष्ठिरस्तदाकर्ण्य शयानं शरपंजरे । अपृच्छद्विविधान्धर्मानृषीणां चानुशृण्वताम् ।२४। पुरुषस्वभा
वविहितान्यथाधर्मं यथाश्रमम् । वैराग्यरागोपाधिभ्यामाम्नातोभयलक्षणान् ।२५। दानधर्मान्राजधर्मान्मोक्षधर्मान्वि
भागशः ॥ स्त्रीधर्मान्भगवद्धर्मान्समासव्यासयोगतः ॥२६॥ धर्मार्थकाममोक्षांश्च सहोपायान्यथा मुने ॥ नानाख्यानेतिहासेषु व
र्णयामास तत्त्ववित् ॥२७॥ धर्मं प्रवदतस्तस्य स कालः प्रत्युपस्थितः । यो योगिनश्छंदमृत्योर्वांछितस्तूत्तरायणः ।२८। तदोप
संहृत्य गिरः सहस्रणीर्विमुक्तसंगं मन आदिपूरुषे ॥ कृष्णे लसत्पीतपटे चतुर्भुजे पुरःस्थितेऽमीलितदृग्व्यधारयत् ॥२९॥

दे [illegible] पकवत् । यथा संनिलप्य दर्शयामास । छंदेन इच्छया मृत्युर्यस्य सहस्रणीः युद्धेषु सहस्रं रथि
नो नयति पालयतीति सहस्रणीः भीष्मः सहस्रणीरिति पाठे सहस्राणां दात्रीर्गिरः । लसंतौ पीतौ पटौ यस्य तस्मिन् अम

तद्रूपयति। अस्येति। अनुभावं प्रभावं समजानानायमेवं मन्यसे। मातुलेयं मातुलेय्या देवक्याः सुतं प्रियं प्रीतिविषयं।
प्रीतिकर्तारं सुहृत्तममनुपकारयेक्षोपकारकं चासौ हृदा तदविश्वासात् सारथ्यं अकरोः कृतवानसि सचिवं मंत्रिणं वा नन्द
... नृपयं नीचे सारथ्यादौ प्रवृत्तः। तत्रोहासयेति। तत्कृतं नीचोचितं कर्म कृतं मम मयोग्यम योग्यमिति मनते दैव मयं क्वचिदपि
नाति। दुःख निवृत्तयस्य नागादिरूत्थस्या तत्कृतः अनहंकृतेः। तद्व्रुकुतः अद्वयस्या। तद्यदि कुतः समदृशः तत्रापि हेतुः
अस्यानुभावं भगवान्वेद गुह्यतमं शिवः देवर्षिर्नारदः साक्षाद्भगवान्कपिलो नृप यं मन्यसे मातुलेयं प्रियं मित्रं सुहृ
त्तमम्। अकरोः सचिवं दूतं सौहृदादथ सारथिम्। सर्वात्मनः समदृशो ह्यद्वयस्यानहंकृतेः तत्कृतं मतिवैष
म्यं निरवद्यस्य न क्वचित्॥ तथाप्येकांतभक्तेषु पश्य भूपानुकंपितम्॥२१॥ यन्मेऽसून्त्यजतः साक्षात्कृष्णो दर्शन
मागतः॥ भक्त्याऽवेश्य मनो यस्मिन्वाचा यन्नाम कीर्तयन्॥२२॥ त्यजन्कलेवरं योगी मुच्यते कामकर्मभिः॥ स देव
• देवो भगवान्प्रतीक्षतां कलेवरं यावदिदं हिनोम्यहम्॥ प्रसन्नहासारुणलोचनोल्लसन्मुखाम्बुजो ध्यानपथश्चतुर्भुजः॥२३॥
सर्वस्यात्मनः। यद्येवं कार्यहेतु हेतुमज्ञादः तथापि समत्वेऽपि। हे भूप। अनुकंपितमनुकंपा। यन्मे प्राणान् त्यजतः साक्षात्स्व
यमेव नान्यद्वारादिकं पेलं। इदानीं देहत्यागपर्यंतं श्रीकृष्णावस्थानं प्रार्थयते। भक्त्येति द्वाभ्यां। यावदिदं विलंबयो
नयति। अहं हिनोमि त्यजामीति स्थानं अयो इदमित्यनात्मनात्मलेन प्रीतं। प्रसन्नहासेन अरुणे लोचने ...
चिरं चतुर्भुजं यस्या ध्यानपथविषयः सोऽन्येषिपतेदेहदलेसोऽग्रतः। स्थानः सन् मां प्रतीक्षतामित्यर्थः॥

अतो दुर्निवार्यः काल इत्याह यत्रेति। श्रीकृष्णोऽर्जुन अस्त्री धन्वी ततः तत्रापि विपत्। पुण्यशाली रथबल अस्त्रनैपुण्यरा
सुहृद्देवस्सपक्षो वपीत्यर्थः। ननु कालं कर्म कालोऽपि त्रयमेवेदित्यपेक्षायामाह। नपस्य श्रीकृष्णस्येत्यं गुल्यानिर्दिशति। वि
धित्सितं कर्तुमिष्टं। यस्य विधित्सितस्य विजिज्ञासया कवयोऽपि मुह्यन्ति ।।१६।। दैवतंत्रमीश्वराधीनं। व्यवस्य निश्चित्य तस्ये
श्वरस्यानुविहितः अनुवर्ती सन् कर्तरि क्तः। हे नाथ कुलपरंपरागतस्वामिन् प्रजाः समर्थ अनाथाः पाहि ।।१७।।

यत्र धर्मसुतो राजा गदापाणिर्वृकोदरः। कृष्णोऽस्त्री गांडिवं चापं सुहृत्कृष्णस्ततो विपत् ।।१५।। न ह्यस्य कर्हिचि
द्राजन्पुमान्वेद विधित्सितम्। यद्विजिज्ञासया युक्ता मुह्यन्ति कवयोऽपि हि ।।१६।। तस्मादिदं दैवतंत्रं व्यवस्य भ
रतर्षभ। तस्यानुविहितोऽनाथा नाथ पाहि प्रजाः प्रभो ।।१७।। एष वै भगवान्साक्षादाद्यो नारायणः पुमान् ।।
मोहयन्मायया लोकं गूढश्चरति वृष्णिषु ।।१८।। ।। ।। ।।

अनुविधेयः परमेश्वरश्च श्रीकृष्ण एवेत्याह। एष एव भगवान् सर्वेश्वरः काल एव यतः आद्यः पुमान्
अतश्च यतो नारायणः साक्षात् ।।१८।। ।। ।। ।। ।।

रेणुकासुतः परशुरामः वृत्रहा इन्द्रः शुक्रः अंगिरसोऽह बृहस्पतिः । वसूत्तमो भीष्मः हृदिस्थं स्वतं पुरुत्तेश्वरालीः । पूजयमास
उदासीनानां समीपे उपविष्टान् प्रश्रयो विनतयः प्रेमः स्नेहः तान्सां संगतानुपसन्नान् पाठांतरे तान्सां मदनतान् अभ्य
चष्ट अभ्यभाषत । अनुरागास्त्रैर्हाश्रुभिः अंधीकृतेन चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शी तिवा अश्रुभिनावमालेमाहा । अ
हो कष्टमिति एकादशश्लोकैः । हे धर्मनंदनाः कष्टं यद्यूयमन्यायतस्ये दं जीवितुं नार्हथ पादूयमानिपन् एतर्दो होकवं जगुर्यक्ष
पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः । बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः ॥६॥ वसिष्ठ इंद्रप्रमदस्त्रितो ग
त्समदोऽसितः ॥ कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः ॥७॥ अन्येच मुनयो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोमलाः ॥ शिष्यै
रुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः ॥८॥ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः । पूजयामास धर्मज्ञो देशकाल
विभागवित् ॥९॥ कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम् ॥ हृदिस्थं पूजयामास माययोपात्तविग्रहम् ॥१०॥ पांडुपुत्रा
२ नुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान् । अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेन चक्षुषा ॥११॥ अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं ध
र्मनंदनाः । जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः ॥१२॥ संस्थितेऽतिरथे पांडौ पृथा बालप्रजावधूः । युष्म
त्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः ॥१३॥ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम् सपालो यद्वशे लोको वा
योरिव घनावलिः ॥१४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तं अहो अमायंचैतत् । यतो धर्मपुत्रादिषु धर्मी कृष्ण आश्रयो येषां तेषां वः संस्थिते मृते वा लोः प्रजायस्याः सा वधूश्चेति दै
न्यं दर्शितम् तोकाम्य प्रत्यानिनवती पत्नी सहकृत्वा शान् प्रा प्तेत्यर्थः कालकृत नवेन शोकं कारयति सर्व मिति तान्सां नवताम
पियद्वशो पश्य वशावर्ती ॥

श्री॰ का॰ प्र
४०॥

विजय सखित्वमेवानुवर्त्तयन् रथं स्थापयते । पुर्थिपुत्रैः एणं कुं नाम जस्तेनाविश्याधूसनासो ...
रथोत्तमं कथा । कुंतलाः तैः तुलितं विकीर्णं श्रमवारि विंदुकं पदेन नमस्कारलाघोनकेनाल्प इतमास्य पदस्या तस्मिन् श
ममात्मनो रुतारमनामित्यर्थः । पुनः किंभूतो मदीयैर्निशितैर्शरैर्विध्यमानान् व्यग्रपदस्य शरैरेवविद्धः तत्र वचं पदः
नाम् ॥ २४ ॥ कंचस सर्वादंसेन यो भीष्म द्रोणः प्रमुखतः तस्य ... । यावदेतान्निरीक्षेहं योद्धुकामान् वस्थितानिति संबंधः
कनपो
बो
... । मामाप्तवादिन ... स्थापयतेपार्थः सर्वे नानिरस्ता । स्थितान् कृतं संक्षेपदर्शयति । पदस्य दुर्योधन ...
सुर्थिनुपाज ... विधु ... तुलित श्रमवारि लंकृतास्य । ममानिशितानशरैर्विध्यमानान् विचिंत्य सर्वे ...
... । २४ । सर्वादसखिवतोनिश्चितम्मध्येनिजपरयोर्दलयोर्स्थापितो दृष्टा स्थितवति पररसैनिका पुरदलाणहतवान्
निवर्त्य सर्वे रतिर्ममा ... ॥ २५ ॥ ... तान् पुत्रं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्धि मुखस्य दोषवद्ध्या कुमति ...
तद्विषण्णः पार्थः इति । परमेस्वतस्त्रौ मैं ... ॥ २६ ॥
स्यमे निकानामपुरदलाणकाल दृष्ट्वा हतवानिग्रासोद्रोणः श्लोकणि इति ततत्त्वप्रदर्शनध्यानेन दृष्ट्वा स्वदैवामा
पुराकृष्णार्जुनस्य अर्पितवाति । २५ । नकेवलमर्जुनस्य सपत्नार्थे हरलेनैवजयमावद्दत् । किंत्वविद्यां हरलेना पीत्याह
नीष्माद्यान्निरीक्ष्य त्यर्थः ॥ स्वजनवधाद्धिमुखस्यानिवृत्तस्य । न इतं गीता । एवमुक्तोऽर्जुनः संख्ये रथोपस्थ उपावि
मानं ... सशरं चापं श्लोक संविग्नमानस इति । कुमार्ग ... इति त्यादिबुद्धिं रलेनैवजयमावहत् । किंतदितिध्या
हरलेनापीत्याह । ... स्थितानापार्थ तनीतस्या ... पुत्रं ... स्थितान् । नीष्मादीन्निरीक्ष्यत्यर्थः ॥ २६ ॥
४०

रेणुकासुतः परशुरामः बृहद्भानुः शुकः अंगिरसो बृहस्पतिः। वसूत्तमो भीष्मः हृदिस्थं सन्तं पुरस्तात् आसीनं पूजयामास
उपासीनान् समीपे उपविष्टान् प्रश्रयो विनतयः प्रेमः स्नेहः ताभ्यां संगतान् उपसन्नान् पाठांतरे ताभ्यां समवनतान् अभ्य
चष्ट अभ्यभाषत। अनुरागास्रैः हर्षाश्रुभिः अंधीभूतेन च चक्षुषा उपलक्षितः ददर्शीति वा। अग्निनाबमाल्माह। अ
हो अन्नरकादश्यग्निः। हे धर्मनंदनाः कथं यथान्यवत्येवं जीवितुं नार्हथ यद्यपि दृश्यमानिपन् एतदोहोकवं जगुर्जुक्ति
पर्वतो नारदो धौम्यो भगवान्बादरायणः। बृहदश्वो भरद्वाजः सशिष्यो रेणुकासुतः॥६॥ वसिष्ठ इंद्रप्रमदस्त्रितोग
त्समदोऽसितः॥ कक्षीवान्गौतमोऽत्रिश्च कौशिकोऽथ सुदर्शनः॥७॥ अन्ये च मुनयो ब्रह्मन्ब्रह्मरातादयोऽमलाः॥ शिष्यै
रुपेता आजग्मुः कश्यपांगिरसादयः॥८॥ तान्समेतान्महाभागानुपलभ्य वसूत्तमः। पूजयामास धर्मज्ञो देशकाल
विभागवित्॥९॥ कृष्णं च तत्प्रभावज्ञ आसीनं जगदीश्वरम्॥ हृदिस्थं पूजयामास मायोपात्तविग्रहम्॥१०॥ पांडुपुत्रा
२ नुपासीनान्प्रश्रयप्रेमसंगतान्॥ अभ्याचष्टानुरागास्रैरंधीभूतेन चक्षुषा॥११॥ अहो कष्टमहोऽन्याय्यं यद्यूयं ध
र्मनंदनाः। जीवितुं नार्हथ क्लिष्टं विप्रधर्माच्युताश्रयाः॥१२॥ संस्थितेऽतिरथे पांडौ पृथा बालप्रजा वधूः। युष्म
त्कृते बहून्क्लेशान्प्राप्ता तोकवती मुहुः॥१३॥ सर्वं कालकृतं मन्ये भवतां च यदप्रियम्। सपालो यद्वशे लोको वा
योरिव घनावलिः॥१४॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥
तं अहो कष्टमापं चैतत्। यतो यूयं विप्राः धर्मो ऽच्युतश्च आश्रयो येषां तेषां वः संस्थिते मृते बालाः प्रजा यस्याः सा वधूश्चेति दे
न्यदृष्टीतम्। तोकान्यपत्यानि तद्वती पत्नी। सहते क्लेशान् प्राप्ते त्यर्थः। कालकृतं तेन शोकं मा कुरुत इति सर्वमिति तदास्यां नवताम
विपद्दशायस्याव सा वर्त्तो॥

टी॰ का॰ प्र॰
४०॥

॥ ...णं सुररगणन रगमजस्तेनदिमाधूसतासे ...

विजमसरित्वमेवानुवल्गितरतिं ज्ञापयते। युधिष्ठिरे ... स्य। तस्मिन्नस्य

स्वलनः कचाः कुंतला: तैः लुलितं विकीर्णं भ्रमवादि विंदुकण्टकेनमन्मकोपासन्नापीनकेनाल्पं ... स्य स्य। तस्मिन्

ममाश्लनोदतो मनर्गमित्यर्थः। पुनः किंभूते। मदीये निश्रितो ... येमानात्वगण्यस्य ... रेदवदित्वस्ता ... वचायसा ...

कनयो न। २४। किं च सर्वार्द्दसेन योर्मध्ये रवं स्यापयमेऽभूत। यावदेनान्निरीक्ष्यैहं यो ... कामानवदित्यतानि ति संख्येनगुं ...

वो नितया मातृत्वपादन ... मे द्वयस्वलयोर्मध्ये स्थितेपादिसरवेनितरत्ता। स्थितवाकृतं ... दर्शयति। पस्य दुर्योधः

युधिनुराजरजो विधूय ... कचेलुलितश्रमवापीलं कृतास्ये। ममनिश्चितश्चारे ... यमानत्वचिदित्यसर्कंदचे ... कृत

... ना। २४। सर्वादसरिवदतो निश्रितम्य मध्ये निजपरयोर्दलयोर्यः परिनिदेश्यः। स्थितवतिपरसेनिकापुरदरणाकृतव

तिवर्षपरिदरवेरतिमंमा ... ॥२५॥ व्यदोहितनाम ... नामुखं निरीक्ष्य स्वजनवधाद्दुःखस्यदोषं ... ॥ कुमतिर्मतं ... ॥ ॥ ॥

... दियः पायंस्त्रेरण ... तिः परमेस्यनस्तो मे। ... ॥२६॥

श्रीकृष्ण ... एनदयवदर्शनव्य: ... नेन द ... तस्यमै निकानामापुरहणकालदृष्ट्या ... तनवति ... सोद्री ए ... श्रीकृष्ण ... एति नतन्त्रदर्शनव्यः। तेन ... स्वदेवागमा ...

स्यमे निकानामापुरहणकालदृष्ट्या ... नवनिर्श्रासो ... द्रौ ए: श्रीकृष्णदनि ननत्व ... दर्शनव्यः। तेन ... दूरलेनापीत्वा ...

पुराकृष्णार्जुनस्यजयं कृतवति। २५। न केवलमर्जुनस्य स पताका ... दूरलेनै वजयमावदन्त। किं त्वविघांदूरले नापीत्वा

नीश्मापश्चात्निरीक्ष्यैत्यर्थः। स्वजनवधाद्दुःखस्यात व तस्य। न दुर्ता गीतां। र यदुना ... र्जुनः। ... स्यउपावि

श्रीमान् ... रं चापं श्रीकृष्णं ... मानस इति। कुमानं ... ते त्यादि बुद्धिं। दूरलेनै वजयमावदन्त। किं तद नि या ... ॥२६॥

दूरलेनापीत्वा ... पादिता दूरे स्थितापाद ... नितनस्या ... यमुखं ... श्रीमानान्। ... नीश्मादीन् निरीक्ष्येत्यर्थः। ॥२६॥ ४०

अथ वेदमनु हृयाधारणया हतमनुनेयस्यतातस्य श्रीकृष्णस्येदृषा कृपया द्वन्द्वेवगतन्त्रापुधस्य नोयस्य सः अन एवमि

वत्तः स वैद्रि यदत्तीनां विभ्रमः विविधं अमलं यस्मात्सः जन्यं देहत्रय सम फलरूपं ॥१॥ श्रीकृष्ण इति शार्ष यतुं प्रपमंस्य ह

नम प्रीयति ॥ इति नानाधर्मीकृपायैर्मतिमनोधारणा लक्षण उपकल्पिता समर्पिता ॥ कृता सतनानां तु गवेस्मिन्नेवं जगति

वितत्य ॥ निः कामा ॥ अविनश्वनिविच्छेदः अनन्तस्वर्गः ॥ विजनोद्धरमायस्मान्नक्रिकरः ॥ यमवेदान्यजन्म हृतं नास्ती

स्वर्गः ॥ तदेव वरमैश्वर्यीमाह ॥ स्वतुरवं स्वकृपत्रैतं परमानंदं उपगतोभ्रा न्नदत्वेद कश्चित् रिव हर्तुं क्रीडितुं प्रह

दिसु हृयाधारणया तु नामु नेत्तदीक्षये वामु गता युधव्य ॥ निदत्त सर्व द्रिय पथि विभ्रम स्त्र फावमन्यं विस जगती

दनम् ॥२॥ श्रीगीतगोविंदे ॥ इति मतिकृपा कल्पिता वितत्य भगवति सा सतयुगवेदविद्वन्निस्तु गुरवमुगते

कश्चिद्विहर्तुं प्रकृतिमुवेमुषिवद्भवप्रवाहः ॥३॥ श्रितुवनकमलं तेमालवलीरविकरगोरवंतांवरंदधानो ॥ वपुरंल

रलकुलावनीवृंदेजयसरवेमैस्तिरं तो मैनवेद्या ॥३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प

स्तिमुवेमुषिस्वीकृत वनिनतु स्वकमनिनेधानेनमीवदन् प्राप्तं यमित्यर्थः ॥ विहर्तुमित्यप्रकृतं प्रपंचयति ॥ वक्षनः प्रक

वप्रवाहः स्वविपरं परानवति ॥३॥ इदानीं श्रीमूर्तिवर्णयन् इति जापयते ॥ श्रितु वनकमलं श्रित्वो कमलमे

कमनीयं तदुर्दधानेदतिमे स्तान मालवन्नीलोवलीयस्यतन् प्रातः कालीन रवेः करा इव स्वतन् रवगौरं

रतिमिला श्रमद्रेपास्मिन् तनत्र्यलक कुलेकपयी दनमानना दृं यास्मिन् विजयसरवोपार्य नाम्बोस्यन

देवकीफत्वामिसंधिनिद्दितादति रस

दिव्यदृष्ट्यापश्यन्नाह। अत्र युद्धे धर्मेण युध्यमानाः तत्स्वरूपं प्राप्नुवन्ति तेन नृचिंतं यतो मन्दाधास्ति प्राप्नुवन्ति [illegible] ता। लिङ्गि
तिरश्चि विलासस्त्वं रसादिमं जगत्यादिभिः आत्मीयैः तदीयैर्वा कल्पितरूपमानः रुग्णामासां ताः अनङ्गादीनां स्वदेतां प
अनरवतदेकोचित्तत्वेन तस्य कृतं कर्मगोवर्द्धनोद्धरणादिकं अनुकल्पयन्तो गोपवध्वः यस्य प्रकृतिं स्वरूपं अत्रा नृगा
नः। मकारलोपश्चार्षः किल प्रसिद्धं तस्मिन्नैरन्तिरस्थिति पूर्वैर्लीलान्वयः॥४०॥ जगत्पूज्यनाममनुस्मरन्नाह। मुनिगणैर्नि
पवर्गैः संकुलेष्वात्रे अन्तः सदसि सभामध्ये युधिष्ठिरस्य राजसूये एषां मुनिगणादीनामीक्षणीयः अहो रूपमहो

ललितगतिविलासवल्गुहासप्रणयनिरीक्षणकल्पितोरुमानाः॥ कृतमनुकृतवत्य उन्मदान्धाः प्रकृतिमगन्किल यस्य
गोपवध्वः॥४०॥ मुनिगणनृपवर्यसंकुलेऽन्तःसदसि युधिष्ठिरराजसूय एषां। अर्हणमुपपेद ईक्षणीयो मम दृ
शिगोचर एष आविरात्मा॥४१॥ तमिममहमजं शरीरभाजां हृदि हृदि धिष्ठितमात्मकल्पितानां। प्रतिदृशमिव नै
कधार्कमेकं समधिगतोऽस्मि विधूतभेदमोहः॥४२॥ ॥ ॥ ॥ ॥

महिमेत्येवमाश्चर्येणाविष्टोऽनीयः सन् उपपेदे प्राप एष जगतां (मा) मम दृष्टिगोचरः दृष्टिविषयः सन् आविः प्रकटो
वर्त्तते। अहो मे भाग्यमिति भावः॥४१॥ कोऽहं कृतार्थोऽस्मीत्याह तमिममजं सम्यगधिगतः प्राप्तोऽस्मि सम्यक्त्वमाह। विधूत
भेदमोहः तद्दर्शने दस्त्वौपाधिकत्वमाह। आत्मकल्पितानां स्वयंनिर्मितानां शरीरभाजां प्राणिनां हृदि हृदि प्रतिधिष्ठितं
अकारलोपश्चार्षः॥ नैकधा अनेकधा अधिष्ठानभेदादनेकधा भातमित्यर्थः। अत्र दृष्टान्तः सर्वप्राणिनां दृशां दृशां प्रति
एकमेवार्कमनेकधा प्रतीतमिवेति॥४२॥ ॥ ॥ ॥

ममनुमतं तं अनुश्यदं कुर्वन्तानित्याश्रद्धान्यां । तथानिगमं कर्मास्तु एवाहं तात्पर्यमात्रं कारिष्यामीत्येवं तत्त्वज्ञानिनां तत्त्वज्ञा
कृत्वा सन्ध्या हविष्यामीत्येवं रूपं मन्त्रितं तेऽनन्तस्य यथा भवति तथा सर्वाधिकं कर्तुं योग्यस्य तत्त्ववत्त्वेन ॥ मदुक्तमेवानुतिष्ठन्ति
श्रद्धावन्तः सन्तो ऽनसूयन्तो ऽभिमुख्यमधावत् । इमं दृष्टुं दृष्टिः । सिद्धं द्रव्यं किं नेनः । मन्तं रूपं चरणं स्वकं येन सः तदानां च सर्वमे
ण मानुष्यनाध्यवस्य नेकं द्रव्यस्य सर्वज्ञेनानुवनमारेण प्रतिपदं च वदकुलं तत्त्वलं नीयोः । तथीयस्मान्तेनैव संसारेण कार्य
गतं वशिनं नुतरीयं वस्तु यस्य समनुकुंदो मे गतिर्भवति तु रेणत्वयः ॥३१॥ एवं यदा ऽन्यथा तदा स्मयमानस्यानन्तायिनो ऽध्य
स्मिन्नेमेकिनेस्त्री द्वौ बोधिनि बोद्धन्तः ज्ञानो विशारदं दं । सः । विद्धस्त कवचः ॥ द्वानजेन कधिरेणवरि स्तुनः ध्यात्वा सः प्रसन्नं वल
नुवाकरयं नेमर्जुनमस्थ्यानिज्ञ स्यमद्ध्या पीममभिसमसारं स्वमिजगाम । एवं योऽलोकप्रणीमन्या अर्जुन पद्मपानीदलन्तिनः ।
स्वतिगमयतापमा ऽज्ञनि सामः । न मधि कर्तुं मेवा ज्ञानोरण्याघः । ध्यनरथवरणोऽन्ययाधुल्यजु हरिरिवद्दंतुमिनंगनोमे
हरीयः ॥ ३३ ॥ स्थिलविद्विशारद हनोविशारिं दंशाः । ज्ञानजपार ज्ञेन ज्ञानमानाधिनो मे प्रसन्नमभिससारमद्ध्याधीसमवतु
मे भगवान्नानिर्कुकुंदः ॥ ३८ ॥ विजयतरथकुंदुव ज्ञाननो जेधसदृशयस्मिन्निनः स्कृये हारीये । जगवनिर्नरस्ता मेनुमो
स्त्रीयमिद्दनितरी स्वदत्तागनाः स्वरूपं ॥ ३५ ॥ ॥ ॥
सानस्तामसैवानुश्यदं कुर्वन्तान् यन्नमममनक्तो । नउक्तं वचः मादृपास्तोतसन्तगकान्समेगं निर्वदित्थत्यर्थेः ॥ ३६ ॥ हृतदेवम
न्याये श्विमत्यरद्धा अग्रेकृतो वनिमामानो विजयो ऽर्जुनस्तस्य एवच कुतं वं सकृत्तोरधिपरद्वारीयोयस्यनस्मिन ज्ञा ...
प्रनोदोयेनसतस्मिन् । ध्यनसंहपानां रूपमयः अग्रंहतेकसं नियस्यतस्मिना । श्रीक्रोदिन्यस्त्वेत्यनकानंनादपिंदरि
श्राद्धादिभिः । नच्छि यानयानारण्याश्रियाईदाणीयो श्लोऽमानो । तनुदंषीमतुं मिद्धे ... पद ... किंमिनिरलि ...
उग्र्यते । ज्ञानज्ञाह । भगवति ज्ञाचिन्त्ये सर्वेनदाह । इहपुद्धे हता: नवय निर्दि ... । ... नानी: पुरा ...

राज्ये ध्रुवते श्रीकृत्तास्य प्रीतिं पद्मीलोच्छ्व वदन्न इत्याशायेनोत्तरमाह। धर्मां कुर्वो संरो ह पित्वा परी विदुरलेन संरोद्ध स्येकु
दितं कृत्वा कथं रतं दर्शां पावाग्निनिर्हतं तं भ्रात्र द्वदवोवनं तस्मा दुद्धृत:। क्रोधं कृपो ग्निस्तेन निर्हतं तद्ग्रन्थं निजराज्ये निवेश्य
ध्रुवतो हेतु सुत्कालिकम कार्थीनि दित्यस्योत्तरमाह। निशाम्येति। ध्रुवतं यद्धितानं परमेश्वराधीनं गजगजाश्वरं कृपा मित्ये वंभूतं ते
न विधूतो विचेतो हृत्कर्णै त्ये वं नूनो मोहो यस्य स: अनुजैरनुवर्तित: सेवित: सन् अजित: श्रीकृत्तास्य वक्त्रा श्रयो यस्य स:
यी सत्तवदा च। वं शां कुर्वो वं शा दवाग्निनिर्हतं संरोहे पित्वा नवनो वनो हवि:॥ निदेशा पित्वा निजराज्ये ध्रुवो द्युधि पिष्ठं
श्रीति मैत्री वक्त्रे वद्द २। निशम्य तामो नैम पार्चक नोतं ध्रुवतं दिशा न निर्धूत पिन्नेम:। हाशा सगां भिं ड दूवाउजिताश्र
य: परिद्धुपा ता मनुजो वर्तित:॥३। कामं व वर्ष पर्जन्य: सर्वकामदुघा मही। सिषिचु स्म व्रजान्गाव: पयसोधस्व
ती मुदा। ४। नद्य: समुद्रा गिरय: सवनस्पतिवीरुध:। फलन्त्योषधय: सर्वा: काममन्वृतु तस्य वै।५। सोऽधि पो व्याधयं: क्लो
शा दैवभूतात्म हेतव:। अजातशत्रावभवन् जन्तूनां राज्ञि कर्हिचित्। ६। इति ना हत्वि न उ स्मो सान्कं निपया न्हरि:।
सुहृद्वधोच्चरविशोकाय स्वनुभ्रात्रिय काम्यया॥७।

वरिधिसमुद्र: तस्य वेतं गां वद्धां कालयामास। तस्य राज्यमनुवर्तयति। कामग्रमनितिं त्रिनि। मही सर्वकामदोग्धी वभू
व। व्रजान् गोष्ठानि दुधस्थली दुधस्थाय:। ऊधः ही ना शय:। स्थूलोधस: त्यर्थ:। सिषिचु: अभ्यविंचन्। अवतु अमृताह
नौ। आधयो मनोव्यथा:। व्याधयो रोगा:। क्लेशा शीतो स्मादि कृता:। दैवं वन्नानि च आत्मा च हेतुर्येषां आधिदैविकादीनां

५२

मनोवाक्दृष्टीनां वृत्तिभिः परमात्मनि स्थापितवति अंतरेव लीनश्वासो यस्य सः ॥ निष्कले निरुपाधौ संपद्यमानं मिलितं आ
ज्ञाय आलक्ष्य । देवैर्मानवैश्च वादिताः शंसाम च्चये साधवः अनन्तरं ॥४५॥ निर्हरणादीनि संस्कारादीनि । सम्यक् परे
तस्य मृतस्य वीत्य पि ॥ हे भार्गव हे शौनक ॥४६॥ गुह्यनामभिर्वेदोक्तैः ॥ पितरं धृतराष्ट्रं तपस्विनीं संतापवतीं ॥ राजा युधि
श्रीसूत उवाच । कृष्ण एवं भगवति मनोवाग्दृष्टिवृत्तिभिः ॥ आत्मन्यात्मानमावेश्य सोऽन्तःश्वास उपारमत् ॥४३॥ संपद्यमा
नमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले । सर्वे बभूवुस्ते तूष्णीं वयांसीव दिनात्यये ॥४४॥ तत्र दुंदुभयो नेदुर्देवमानववादि
ताः ॥ शशंसुः साधवो राज्ञां खात्पेतुः पुष्पवृष्टयः ॥४५॥ तस्य निर्हरणादीनि संपरेतस्य भार्गव । युधिष्ठिरः कार
यित्वा मुहूर्तं दुःखितोऽभवत् ॥४६॥ तुष्टुवुर्मुनयो हृष्टाः कृष्णं तद्गुह्यनामभिः ॥ ततस्ते कृष्णहृदयाः स्वाश्रमान्प्र
ययुः पुनः ॥ ततो युधिष्ठिरो गत्वा सहकृष्णो गजाह्वयम् ॥४८॥ पितरं सांत्वयामास गांधारीं च तपस्विनीम् ॥ पि
त्रा चानुमतो राजा वासुदेवानुमोदितः ॥४९॥ चकार राज्यं धर्मेण पितृपैतामहं विभुः ॥५०॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे प्रथमस्कंधे युधिष्ठिरराज्यप्रलंभो नाम नवमोऽध्यायः ॥ श्रीशौनक उवाच ॥ हत्वा स्वरिक्थस्पृ
ध आततायिनो युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ॥ सहानुजैः प्रत्यवरुद्धभोजनः कथं प्रवृत्तः किमकार्षीत्ततः ॥
ष्ठिरः प्रथमेन दशमः ॥ दशमे कृतकार्यस्य हस्तिनापुरतो हरेः ॥ स्त्रीभिः संस्तूयमानस्य वर्ण्यते द्वारकागमः ॥१॥ राज्यं चे
कारेत्युक्तं तत्र पृच्छति । हत्वेति । स्वस्य रिक्थे धने स्पर्द्धन्ते ते तथा । यद्वा स्वरिक्थाय स्पृधः संग्रामो येषां
धनहरणादिहरणादावात तायिनः तान् हत्वा प्रत्यवरुद्धभोजनः रुद्धं धव दुःखेन संकुचितभोगः राज्यलोभेन

प्रेमपूर्णाश्रुस्मितसुखवीक्षणैलोचनाञ्चलैः गुणाकर्णनिलीनास्य ईशो जितविश्वोऽर्जुनः श्यामने वामरेजहतुः मध्यपतिं श्रीकृष्णः॥ सत्याः
स्त्रीकुलेनात्मनमनिवाशान् किं तु न अनुरूपाः कृष्णो निर्गुणस्य परमानंदस्य सुखीभवेत्तादृशो नानुरूपाः गुणामनो मानुष्यना
धावतारेऽनुरूपा स्वीत्यर्थः॥ संधिसाध्यैः सर्वासां स्त्रीणां मनोहरत्वनिबद्धोऽयमूर्तिमाप्यः सत्यः तं संत्यमस्य नंदात्मी
त्यर्थः॥ तत्र तेज सौंदर्याद्यतिशयेनाविस्मितानाम्यः सर्वांम्योऽन्यास्त्रियः कृपयंतिनाश्चविस्मयः काश्चित्स्वादात्मीस्वरत्ना
दस्येति सकाशानि वर्तुर्भिः देवस्मरलेकिलेति प्रसिद्धा प्रमाणद्योतकम्। प्रहृष्ट प्रकारवादिनीयः पुरुष आसीत्। सरकार्य श्रीकृ ५३
प्रासादशिखरारूढा पुरनार्यो दिदृक्षया॥ ववृषुः कुसुमैः कृष्णे प्रेमव्रीडास्मितेक्षणाः॥१८॥ सत्ताप यं जयाहतु तादाम
विश्वषितं॥ सनंदकं गुडाके भ्राः प्रियः प्रियतमस्य हीतु इतः सात्यकिश्चैवजतेपरमाद्भुते। विकीर्यमाणः कुसुमैरे
जे मधुपतिः पथि॥१८॥ अस्पृष्ट नाश्रिष्टः सत्यासाजनार्यं द्विजैस्मिताः॥ नानुरूपानुरूपाश्च निर्गुणस्य गुणात्मनः॥१९॥
अन्योन्यमासीत्संजल्प उत्तमश्लोकचेतसाम्॥ कौरवेंद्रपुरस्त्रीणां सर्वश्रुतिमनोहरः॥ स वै किलायं
पुरुषः पुरातनो य एक आसीदविशेष आत्मनि॥ अग्रे गुणेभ्यो जगदात्मनीश्वरे निमीलितात्मन्निशि सुप्तशक्तिषु॥२१
सः कुजासीत् अविशेष आत्मनि। निःप्रपंचे निजरूपे एकः। अग्रे गुणेभ्यः गुणक्षोभात्पूर्वं। तत्रापि निशि प्रलये। तस्य
लयलं जगदात्मनि जीवे निमीलितानि निमीलितात्मन्निति। सुप्तशक्तिष्विति पदं जानावेकवचनं। ईश्वरे लीनपुरे बुजीवे
वेषु सत्स्वित्यर्थः॥ ननु जीवानां प्रलये कथं लयस्तत्राह। सुप्ता सुप्ताशक्तिः पुंजीवो याधिष्ठानस तादृशा क्षिलयप्रवर्जी
वलयइत्यर्थः॥

तं युधिष्ठिरं। युयुत्सुः धनञ्जयात् वैश्यायां जातः। गौतमः कृपः। यमौ नकुलसहदेवौ। अन्यास्त्व क्षत्रियः। मत्स्यसुता उत्तरा तस्याः पु
त्री हन्तुं गर्भरक्षकत्वादिति देमोहाधिक्यात्। यद्वा मत्स्यसुता सत्यवती ते यां कृष्णविरहात् सहनं केऽपि त्यन्यायेन नाहास्य
संगादिति द्वास्यां स्वनां संगाद्वैतोऽर्जुनः। पुत्रादिविषये दुःसंयोगोऽयेन सः। सद्भिः कीर्तिमानं कृपिकिरं यस्य सः सकृत् प्राक
एव सत्संगं त्यक्तुं न शक्नोति॥ ९॥ दर्शनादपि तास्मिन् कालेऽन्य तत्कृष्णस्य ताधौ यां नेत्रानरश्च निमिषं तं तमेव वीक्षम ६
युधिष्ठिरं
त्या मन्यमानाश्च अनुरागतः परिरम्य अर्जुनं कापि तं मनसा कृत्वा हृदयं केशवं परिरभ्य कोऽपि वादितः। ता सुभद्रा द्रौपदी कुन्ती
विराटनगरयाजत्या॥ गान्धारी धनञ्जय युयुत्सुः गौतमो यमौ। वृकोदरश्च धौम्यश्च क्षत्रियो मत्स्यसुतादयः॥
न सेहिरे विमुह्यन्तो विरहं शार्ङ्गधन्वनः॥ १०॥ सत्संगान्मुक्तदुःसंगो हातुं नोत्सहते बुधः॥ कीर्तिमानं यशो यस्य
सकृदाकर्णि रोचनम्॥ ११॥ तस्मिन्न्यस्तधियः पार्थाः सहेरन् विरहं कथम्। दर्शनस्पर्शसंलापशयनासन
भोजनैः॥ १२॥ सर्वे ते ऽनिमिषैरक्षैस्तमनुद्रुतचेतसः॥ वीक्षन्तः स्नेहसंबद्धा विचेलुस्तत्र तत्र ह॥ १३॥ न्यरुन्धन्
द्गलद्बाष्पमौत्कण्ठ्याद्देवकीसुते। निर्यात्यगारान्नोऽभद्रमिति स्याद्बान्धवस्त्रियः॥ १४॥ मृदङ्गशङ्खभेर्यश्च वीणा
पणवगोमुखाः॥ धुन्धुर्यानकघण्टाद्या नेदुर्दुन्दुभयस्तथा॥ १५॥ ॥ ॥ ॥
लासजतया हि लानय यथचयलतस्मा यतः स्नेहेन सम्यक् बद्धाः॥ एतदेवं स्वजनगता तिचेनां सि वेषा। स्नगारा नृपी
लिनिर्जश्चति समितौत्कण्ठ्याद्धेतोः उक्तकं तत्र स्वकाकाले आस्यत्ककं घन्ननेत्रै द्वे व सम्मितवाः नत्र हेतुः अभद्रं नो
स्यात्त्यं मंगलं स्यादित्ये तदर्थं मृदंगादयोदेशना वाद्यमेदाः॥ ॥ ॥ ॥

पुण्यश्लोकनामाकुः । हे सखि यो वेदेषु रहस्यागमेषु च रहस्यनिरूपकैः अनुगीतसत्कथा अनुगीता सत्कथा यस्य स एवायं
तार गानप्रकारमाकुः । य एक ईश इत्यादि । गुः । एवं नस्य नानावतारैर्महिमानमाकुः । यदा हीति । तमोध्वान्ता धीर्येषां नृपा अधर्मेण
जीवंति । केवलं प्राणान् धारयन्ति । तत्र तदा एष एव भगवान् स्थितः सत्वतः विशुद्धरूपेण सत्वेन रूपाणि दधत् । भगादीनि धत्ते प्र

सवा अयं सख्यनुगीतसत्कथो वेदेषु गुह्येषु च गुह्यवादिभिः । य एक ईशो जगदात्मलीलया सृजत्यवत्यत्ति न तत्र सज्जते ॥२४॥
यदा ह्यधर्मेण तमोधियो नृपा जीवन्ति तत्रैष हि सत्वतः किल । धत्ते भगं सत्यमृतं दयां यशो भवाय रूपाणि दधद्युगे युगे ॥२५॥
अहो अलं श्लाघ्यतमं यदोः कुलं अहो अलं पुण्यतमं मधोर्वनम् । यदेष पुंसामृषभः श्रियःपतिः स्वजन्मना चंक्रमणेन चांचति ।

कल्याणि युगे युगे नतदेवसरे भगं ऐश्वर्यं सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वं ऋतं यथार्थोपदेशकत्वं । दयां नतो दयां । यशः अद्भुतकर्मीत्वं
विशेषतः श्रीकृष्णावतारे सौभाग्यं दर्शयंति । अहो इति पंचभिः ॥ यद्यस्मात् पुरुषोत्तमः श्रियः पतिः स्वजन्मना यदोः कुलं
अंचति । पूजयति सत्करोति । अतः श्लाघ्यतमं तत् चंक्रमणेन च मधोर्वनं मथुरां सत्करोति । अतस्तत्पुण्यतममिति । न
मेवार्थस्याख्यातं नाति प्रयोजनमिति । तथा ख्यातमार्ये अहो इत्येकम् ॥ ॥ ॥ ॥

३१

नदेवं सर्वेनादौ प्रलयानंतरं चेति: प्रपंचावस्थानमुक्त्वापि प्रलयमध्ये मध्येन प्रपंचावस्थानमाह ॥ सर्वसत्त्वेन स्वरूपस्मितिदे
वप्रकृतिं अनुससार अधिष्ठितवान्। त्वयः पुनः सापि प्रवाहस्थानादितानां कीदृशीं निजवीर्यचोदितां स्वकालशक्तिप्रेरितां स्वांशक्तिं ता
नां जीवानां मोहिनीं। अत एवासत्सतीं अप्युमिकृतीं। किमर्थमनुससार। अनामरूपे आत्मनि जीवे रूपनामनी विधातुमिच्छन्न उ
पाधिसंबंधाज्जीवानां नोगायेत्यर्थः कर्माणि च विधातुं वेदानकृतवानित्याह ॥ शास्त्रकृदित्ति। अस्य दर्शनमतिदुर्लभमत्य

(विधित्समानोऽनुससार)
सरवन्नयोनिजवीर्यचोदितां जीवमायां प्रकृतिं सिसृक्षतीं मू ॥ अनामरूपात्मनि रूपनामनी विधित्समानोऽनुससार
शास्त्रकृत् ॥ ३१ ॥ सर्वा अयं वर्त्म दर्शयेत्स्वरो जितेन्द्रियो निर्जितमानसिश्च न: ॥ पद्यं तेन तेनोक्तं तु मत्वा स्वनो न्वेब
सत्वपरिमाणमिति दृढ

मितत्वं बुध्यमित्याह ॥ सदेवाह अयं यत्स्वपदं स्वरूपं अहो प्रियवानिर्जितो मानसिश्चापाललेयैः इत्समार्गं गति स्वरूपसर्ववत्प्रपंचितकेन नतपा
उक्तफलितउक्तं ठितसोमलोपआत्मा बुद्धिसौन। दरूपतेनपश्यपावबुध्यतिस्कने ॥ बुद्धिवैमलस्य पदमेव हेतुरित्याह ।
ननु हे स्वस्य सर्ववसतं बुद्धिपरिमाणं सम्यक्शोधयितुमर्हतीति नत्र योगादयः इत्यर्थः ॥ यदा तु अत्र हो एवसहस्रानां ॥
परिमाणं नाशयितुं इत्यगमनेन प्रत्यक्षीनविदितुं नार्हति। किं तन्नेन स्यहे गतं पमित्यर्थः ॥ ३२ ॥

[illegible]

भा॰ पु॰
५५

दं

अस्मात्कमपंसत्त्रयतोऽपि दृष्टिकथाम् अपानापीवेस्याद॥ सा ईदृशां मां नुदमन्यापुर्यां अनोमसीनामरणादनानपा
गपित्र नंस संमोहमिहतां योम स्यः तद्दृत्तत्रे शमितु रिंशा त्वं कर्म पं सुहृत्सनंन दधीउपहृतः ततः किमत आह न
कश्चिद्दान नापस्तदित्रसमाप्तिपर्यंतं। इदमुत्तलेन कश्चित्प्रियपते। ननो गपि किमत आह अहो न लोके कथामतं वचः धीपे
तेस्येनदपंदृशिल्लीलेर्थाम् तं यस्मिन तदन्नावेदधेदजीवनमि त्याह। मंदस्य अलसस्य नत्तं ना जीयहृयः आयुः नाम

कद्रापुयांनणामंगामसीनामनामहिनाम्॥ इहो पहतीभगवान्मत्स्यः शामित्रकर्मणो॥७॥ नकश्चित्प्रियपतेनाद
यावत्ताक्षाइहृतांनकः॥ एनद्दधिहिमगवानाहृतः परमार्थविभिः॥८॥ अहोन लोके पीयेन दृशिल्लीलामतं वचः॥ मंदस्य
मंदप्रज्ञस्य वयोमंदायुष उद्ये॥९॥ निद्रयाक्रियते नक्तं दिवा च व्यर्थकर्मभिः॥ सूत उवाच॥ यदा परीक्षित्कुरुजां
गलेवसत्कलिं प्रविष्टं निजचक्रवर्तिते॥ निशम्य वार्तामनतिप्रियां ततः सरासनं (धनुः) संयुगशौण्ड आददे॥१०॥ स्वलंकृ
तं स्यामतुरंगयोजितं रथं मृगेंद्रध्वजमाश्रितः पुरात्॥ वृतो रथाश्वद्विपपत्तियुक्तया स्वसेनया दिग्विजयाय निर्गतः॥११॥

द्रवादिवात्र अंकितिचयपदयः नद्यार्थकर्मभिः पवर्ह्रियते॥ नत्र नादक्रालिनिग्रहप्रसंगमाह॥ यदा निजचक्रवर्तितेस्व
सेनयापालिते देशे कालिं प्रविष्टं सुश्रावतदातां अनतिप्रियां वार्तां किंचिदप्रियां च युद्धकौतुकसंपन्नैः निशम्य ततः
नि १ शरासनं दुधर्पयत्ना पीमाददे संयुगे सो ऽपि युद्धे प्रगल्भः ततः पाठांतरे युद्धे शौरिनु ल्पः ततः स्वदिग्विजयाय निर्गतः॥
ग

ततश्च योऽसौ भूमिधर्मयोः कलिविज्ञयोः संवादोऽनर्प्येनेत्राप्तिः पालकस्य परीक्षितः ॥१॥ द्विजवर्या गणिकाद्यास्तत्यां
जन्मनि अभिज्ञानकोविदाः जातककर्मविदः हे विप्र महत्तां गुणो यस्मिन् सः जनमेजयादीनित्यध्वराधिकं शौनकं ।
आजहार हुतवान् नित्यशः ॥ शारद्वतं कृपं ॥ यत्र येष्वश्वमेधेषु देवाः दृष्टिगोचरा बभूवुः ॥ निजग्राहेति गृहीतवान् कलिं नि र
मेव निर्दिशति ॥ न देति ॥ कस्य हेतोरिति अयमर्थः कलिं कस्माद्धेतोः केवलं निजग्राह न तु हतवान् ॥ यतोऽसौ शूद्रः कः

श्री सूत उवाच ॥ ततः परीक्षिद्द्विजवर्यशिक्षया महीं महाभागवतः शशास ह ॥ यथा हि सूत्यामभिजातकोविदाः समादिश कृतवान
न्विप्र महद्गुणस्तथा ॥१॥ स उत्तरस्य तनयामुपयेम इरावतीम् ॥ जनमेजयादींश्चतुरस्तस्यामुत्पादयत्सुतान् ॥२॥ आज
हाराश्वमेधांस्त्रीन् गंगायां भूरिदक्षिणान् ॥ शारद्वतं गुरुं कृत्वा देवा यत्राक्षिगोचराः ॥३॥ निजग्राहौजसा वीरः कलिं
दिग्विजये क्वचित् ॥ नृपलिंगधरं शूद्रं घ्नंतं गोमिथुनं पदा ॥४॥ शौनक उवाच ॥ कस्य हेतोर्निजग्राह कलिं दिग्वि
जये नृपः ॥ नृदेवचिह्नधृक्शूद्रकोऽसौ गां यः पदाहनत् ॥५॥ तत्कथ्यतां महाभाग यदि कृष्णकथाश्रयम् ॥
अथवास्य पदांभोजमकरंदलिहां सताम् ॥६॥ किमन्यैरसदालापैरायुषो यदसद्व्ययः ॥ ॥ ॥

आनिकुत्सितः यो गां पदा अहन्निति ॥ अस्य विष्णोः पदांभोजयोर्यो मकरंदः तं लिहंति आस्वादयंति ये तेषां सतां
महतां वा कथा अयमिति निरूपमाणनिष्ठस्य अनुबंधः नहि कथ्यतां नोचेत् ॥ किमन्यैरसद्भिरालापैः यत् यस्मात्
यैरालापैः आयुषो व्ययः ॥ ॥ ॥ ॥

ने आत्मनो देहस्य च यद्यपि वाहिरामयो न लक्ष्यते तथापि अंतर्मध्ये आधिः पीडा यस्याः तां तामालक्षयेकेन यतो गच्छायाऽस्त्रन्तरिव न
म्लायता देव तर्पितजलामुखेन लिंगेन न तत्र कारणानि कल्पयन् पृच्छति हरेवंधामित्यादिपंचभिः दूरेऽस्यतं वंधक त्रिभिः पादैर्न्यूनं म
नरवैकपादं मामां वृषलैः अपचादिभिः अनडुहीनो हमालं तुं त्वमालपदं प्रोवलालान् हतानसंभगायेवांयस्मायकरणान् दे
उर्वि वापिनं नदंरसरहमाणं ः स्त्रियः पितृभिरसहमाणंनृवालान् वाधन्तरैरेव पुरुषादैरिवनिर्दयैः आनीतंनेक्षपानाः वाचं देवी
सरस्वतीं कुकर्मणि कुत्राचारे सिंचतां कुलाद्यान् ब्राह्मणोत्तमान् सेवकान् उपस्थानं वा न्नान्ा अवदरोपितानि उद्वासितां

कच्चिन्नद्रेऽनामयमात्मनस्ते विकछायासि म्लायतायन्मुखेन ॥ आलक्षयेनवतीमंतराधिं दूरेवंधुं शोचसि कंचनांव ॥ १९ ॥ पादैर्न्यू
नं शोचसि मैकपादमात्मानं वा वृषलैर्भोक्ष्यमाणं ॥ अहो सुरादीन्हृतयज्ञभागान्प्रजा उतस्विन्मघवत्यवर्षति ॥ २० ॥ अरक्षमा
णाः स्त्रियउर्वि बालाञ्शोचस्यथो पुरुषादैरिवार्तान् । वाचं देवीं ब्रह्मकुले कुकर्मण्यब्रह्मण्ये राजकुले कुलाग्यान् ॥ २१ ॥
किं क्षत्रवंधून्कलिनोपसृष्टान्राष्ट्राणि वा तैरवरोपितानि ॥ इतस्ततो वाशनपानवासःस्नानव्यवायोन्मुखजीवलोकं ॥ २२ ॥ यद्वांबते
भूरिभरावतारकृतावतारस्य हरेर्धरित्रि ॥ अंतर्हितस्य स्मरती विसृष्टा कर्माणि निर्वाणविलंबितानि ॥ २३ ॥ इदं ममाचक्ष्व
तवाधिमूलं वसुंधरे येन विकर्षितासि । कालेन वा ते बलिनां बलीयसा सुरार्चितं किं हृतमंब सौभगं ॥ २४ ॥
॥

निश्वकायो मे पुनर्नं निबंधनादरेणसर्वभोगप्रदानादिषु सुखं प्रवर्तमानं जीवलोकं वा ॥ हे अंब हे मातः धारित्रि ते तव यो भूरिभ
रस्य भावतारणं पंकृतावतारस्य कर्माणि स्मरंती तेन विसृष्टासती शोचसि निर्वाणविलंवितं आश्रितं ये भुतानि पात्वंत
रो निर्वाणविडंवितं उपहसितं यैः मोक्षादप्यधिकसुखानीत्यर्थः हे अंब ते सौभाग्यं कालेन चाहृतं ॥
॥ ॥

भद्राश्वादीनि पूर्वपश्चिमदक्षिणोत्तरतः समुद्रलग्नानि वर्षाणि मेरोः पर्वतः इलावृतं तत उत्तरतो रम्यकं हिरण्मयं च दक्षिण
तो हरिवर्षं किंपुरुषं च नामानि विजित्य वशीभूतानं यशः स्थानीनि एवं नृतेभ्यो ददाविति नीचेनान्वयः किंवा स्त्रियो बुधं
उदवेबुधितो यानि सारध्यादीनि कर्मोणि नानि रणद्वनृत्य पादिलोर्जगा कर्तकांश्चलनिं च एवं नृत्यपानिः प्रसिद्धिविलो
रणं द्विदेनक्किं करोति समपारावदामितिरे फलकार्योदिषुः छंदसः तत्र पार्श्वदेसं मायनिलं से दनं चितानुदन्तिः वीरास

भद्राश्वं केतुमालं च भारतं चोत्तरान्कुरून् ॥ किंपुरुषादीनि वर्षाणि विजित्य जगतीपतिम् ॥१५॥ तत्र तत्रोपसंप्राप्तः स्वर्पूर्वैपि
महात्मनो ॥ प्रणीयमानं स्वयशः कलिमालं च मस्तु पवकं ॥१६॥ स्थानं वपश्च्यानम स्वपाराशे द्रुमेजलः । स्त्रिदंचपश्चिपार्वी
नान्तेबामर्क्किंचकेशरावे ॥१७॥ तेभ्यः वरमसंतुषः प्रीतुसंभितचेतसः महाधनानिवासांसिददौ वीराम्महामनाः ॥१५॥ सार
थ्यपारावदसेवबसख्येदोत्पदीनासनान्नुगमनतत्तदनचलंमं स्त्रियो बुधं दुबुजगात्मवलतिं च विलोमक्किं करोति नृपतिस्थ
रणं द्विविदे ॥१६॥ तस्यैवं वर्तमानस्य पूर्वैर्बांदत्तिमनद्दृं ॥ नातिदूरे किलासीद्वर्णपदासीनान्निवोधमे ॥१७॥ धर्मः पदैके
नचरन्विद्वापानुपलभ्यगां । दृष्टानिस्य स्त्रावदनां विवत्सामिवमातरम् ॥१८॥ ॥ ॥

नं राजौ ष धृकुदृत्तस्य पतिच्छतोजागरूणं ॥ एतां वृत्तिमनुवर्तमानस्य नातिदूरे तिशीघ्रमेवाधर्मो वृषरूपः विद्वायांगतः पृ
च्छांगां गोरूपां पृथ्वीं विवत्सां नष्टापत्यां ॥ ॥ ॥ ॥

मा॰ ५०
७

तस्य विरहोदुःसहदुःखादवतुर्भिः प्रसादयोयस्याः श्रियाः अपांगमोक्षः तस्मिन्‌ कृपादृष्टिपातः तन्कामाः संतः वदन्ति एवं वक्ष्या
त्वं तपः समाचरन्‌ तस्य फलं वरं लिप्सया। भगवद्भिः तस्मै प्रसन्ना आश्रिता अस्यै सा श्रीर्यस्य पादलावण्यं अन्वमनुरक्ता सती से
वते तस्य भगवतः श्रीमद्भिः पदैः केतुध्वजस्था अयोधेश्विनालिये षां तैः एवं अन्यादीनामाश्रयैः सम्यग्‌ लक्षणं गंयस्याः
सा ७ हं ततो भगवतः दिवसानि संपदं उपलभ्य शाश्वतीन्‌ लोकान्‌ अनिक्रम्य अयोच ... नवत्यासि यथाविन्नस्य विघ्नेनेरं ते

प्रसादयो वदन्ति एवं यदपांगमोक्षः कामास्तपः समचरन्‌ भगवत्सपत्न्याः ॥ सा श्रीः स्वयं समरविंदविहाय यत्पादसौभगम
लेभ जनोऽनुरक्ता ॥ ३२ ॥ तस्यादमजकुलिशांकुशाकेतुकेतैः श्रीमत्पदे भगवतः समलंकृतांगी ॥ श्रीन समुद्रो वन उपलभ्य
ततोदिवसानि लोकान्‌ समां व्यसृजत्‌ उत्तमपत्नीं न ददौ ॥ यो वै ममानिमिषमानुषवंशकानां महौ हिरण्यशातमपानुदधात्मनः ॥
तां दुःस्यमूलपदमात्मनि योऽकृपेण संपादयन्‌ यदुपुरस्य मनविघ्नदेगाम ॥ ३५ ॥ ॥ ॥

नाशकालेऽप्राप्ते सति उत्तमयंती गर्वं कुर्वाणां मां व्यसृजत्‌ त्यक्तवान्‌ किं च। यो वै आत्मसु रोदं प्रायेषां तेषां नासां अदौहित्री शातकतं
ममानिमिषरं भारं अपनीतवान्‌ तां च उत्तमपदलाभदुःस्थं तं योऽकृपेण उक्तप्रकारेण आत्मनि तस्मिन्‌ ते त्रर्णपदं तत्संपदं सं
पादयन्‌। लब्धलाभहेतोः क्रियायाः दूनिदेतोः सत्प्रत्ययः। संपादयितुमित्यर्थः अविघ्नं ध्रुवतयानित्यर्थः ॥ ॥

भवान् सा ना सेवनत्यापि वत्स्यामीत्याह । येन देहेन भूतेन त्वं चतुर्भिः पादैर्वर्त्तसे यत्र च सत्यादयो गुणाः न वियंति न हीयंते तेन श्रीनि-
वासेन रहितं लोकं शोचामीति द्वाभ्यां । सत्यं यथार्थभाषणं शौचं शुद्धत्वं दया परदुःखासहनं । क्षांतिः क्रोधाद्याप्तौ चित्तसंयमः त्या-
गः स्वार्थविमुक्तिः ह त्यजना संतोषः अलंबुद्धिः आर्जवं अवक्रता । शमो मनोनैश्चल्यं । दमो बाह्येंद्रियनैश्चल्यं । तपः स्वधर्मः साम्यं अ-
रिमित्राद्यभावः तितिक्षा परापराधसहनं । उपरतिर्लाभप्राप्तौ औदासीन्यं । श्रुतं शास्त्रविचारः ज्ञानमात्मविषयं । विरक्तिर्वैतृष्ण्यं ।

धरण्युवाच ॥ भवान् हि वेद तत्सर्वं यन्मां धर्मानुपृच्छसि ॥ चतुर्भिर्वर्तसे येन पादैर्लोकसुखावहैः ॥२५॥ सत्यं शौचं दया क्षांतिस्त्यागः संतो-
ष आर्जवम् ॥ शमो दमस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतं ॥२६॥ ज्ञानं विरक्तिरैश्वर्यं शौर्यं तेजो बलं स्मृतिः ॥ स्वातंत्र्यं कौशलं कांतिर्धैर्यं मार्दव- शौपं २
मेव च ॥२७॥ प्रागल्भ्यं प्रश्रयः शीलं सह ओजो बलं भगः ॥ गांभीर्यं स्थैर्यमास्तिक्यं कीर्तिर्मानोऽनहंकृतिः ॥२८॥ इमे चान्ये च भगव-
न्नित्या यत्र महागुणाः ॥ प्रार्थ्या महत्त्वमिच्छद्भिर्न वियंति स्म कर्हिचित् ॥२९॥ तेनाहं गुणपात्रेण श्रीनिवासेन सांप्रतं ॥ शोचामि रहि-
तं लोकं पाप्मना कलिनेक्षितम् ॥३०॥ आत्मानं चानुशोचामि भवंतं चामरोत्तमम् ॥ देवान् पितॄन् ऋषीन् साधून् सर्वान् वर्णांस्तथाश्रमान् ॥३१॥

ऐश्वर्यं नियंतृत्वं शौर्यं संग्रामोत्साहः तेजः प्रभावः बलं दक्षत्वं स्मृतिः कर्तव्यार्थानुसंधानं स्वातंत्र्यं अपराधीनता कौशलं क्रियानि-
पुणता । कांतिः सौंदर्यं धैर्यं अव्याकुलता मार्दवं चित्ताकाठिन्यं प्रागल्भ्यं प्रतिभातिशयः प्रश्रयो विनयः शीलं सुस्वभावः सहओ-
जोबलानि मनसः ज्ञानेंद्रियाणां कर्मेंद्रियाणां च पाटवानि । भगः भोगास्पदत्वं गांभीर्यं अक्षोभ्यत्वं स्थैर्यं अचंचलता । आस्तिक्यं श्र-
द्धा कीर्तिर्यशः मानः पूज्यत्वं अनहंकृतिः गर्वाभावः एते च ऊनचत्वारिंशत् अन्ये च ब्रह्मण्यत्व शरण्यत्वादयो महांतो गुणा यस्मि-
न्नित्यास्सह जाताः न वियंति न हीयंते स्म । तेन गुणपात्रेण गुणालयेन पाप्मना गदतेन तु ना ॥ ॥ ॥

अ

हंसि यानवसि। नाज्ञाऽहमिति वेत्सि। हान वेत्त हति वेषमात्रेण नरदेवोऽसि कर्मणानु द्विजः ॥५॥ अशोच्यान् निरपराधान्
रहसि स्वयं च हरसि स शोच्यः सापराधोऽसि अतो वधमर्हसि॥ एवं ब्रूयात्॥ त्वं वेत्सि हे मृणालधवल त्वं नाकः स्वयमेव संज्ञाव
निर्किं कश्चिद्देवो वृषरूपेण स्मान् परिखेदयन् वर्तसे। दोर्दण्डैः परिरंभितवान् रक्षितेभुचः तया विनान अन्येषामस्मूणि
नापत्तं नी खेदहेतुत्वं दर्शितं। एवमुक्ते पुनरपि शोचंतं ब्रूयात्॥ मोसुरभेः सुत्र मा मुचः शोकं माकुरु। व्येतु अपयातु गां ब्रूयात्॥

कस्त्वं मच्छरणे लोके बलाद्धंस्यबलान्बली॥ नरदेवोऽसि वेषेण नटवत्कर्मणाऽद्विजः॥५॥ कस्त्वं कृष्णे गते दूरं सह गांडीवधन्वना।
शोच्योऽस्यशोच्यान् रहसि प्रहरन्वधमर्हसि॥६॥ त्वं वा मृणालधवलः पादैर्न्यूनः पदा चरन्। वृषरूपेण किं कश्चिद्देवो नः परिखे-
दयन्॥७॥ न जातु कौरवेंद्राणां दोर्दंडपरिरंभिते॥ भूतलेऽनुपतंत्यस्मिन् विना ते प्राणिनां शुचः॥८॥ मा सौरभेयानुशुचो व्येतु
ते वृषलाद्भयम्॥ मा रोदीरंब भद्रं ते खलानां मयि शास्तरि॥९॥ यस्य राष्ट्रे प्रजाः सर्वास्त्रस्यंते साध्व्यसाधुभिः॥ तस्य मत्त-
स्य नश्यंति कीर्तिरायुर्भगो गतिः॥१०॥ एष राज्ञां परो धर्मो ह्यार्तानामार्तिनिग्रहः॥ अत एनं वधिष्यामि भूतद्रुहमसत्तमं॥
कोऽवृश्चत्तव पादांस्त्रीन् सौरभेय चतुष्पदः। मा भूवंस्त्वादृशा राष्ट्रे राज्ञां कृष्णानुवर्तिनाम्॥१२॥ आख्याहि वृष भद्रं वः साधू-
नामकृतागसाम्॥ आत्मवैरूप्यकर्तारं पार्थानां कीर्तिदूषणं॥१३॥

भ्रंश्यमानः शास्त्रि मयि जीवति सति ते भद्रमेव अतो मा रोदीः मम महिता यदि मे वैनं हनिष्यामि ॥ न न वो पकाराय ॥ स्यात्॥ यस्येति द्वि-
भ्यां देहात्प्विसर्वाः प्रजाः कश्चिदपीत्यर्थः असाधुभिः त्रस्यंते पीड्यंते इत्यर्थः भगो भाग्यं। गतिः परलोकः॥ पुनरपि शोचंतं
वृषभं ब्रूयात्॥ कः अवृश्चत् छिन्नवान्। ताहृशाः तादृशाः दुःखिताः वा मद्रूमत्ता अत्मनस्तव पादछेदेन वैरूप्यं कृतवतं॥

तस्य विरहं का वा सहेत प्रेमावलोकश्च रुचिरस्मितं च वल्गुजल्पश्च तैः मधुमानिनीनां सत्यभामादीनां समानं गर्वसहितं स्थैर्यं धैर्यं च यः अहरत् यस्यांघ्रिरंगस्पृशनेन विटंकितायाः अलंकृतायाः सस्याद्भिर्मिषेण रोमोत्सवो भवति । कथयतोरिति तोः प्राचीं सरस्वतीमाह्निं कुरुक्षेत्रे ।। इति प्रथमे षोडशः ।। ततः सप्तदशे रासः कलेर्निग्रहमुच्यते । तस्यैवं दीर्घ गोवृषविदेशं गत्वं च कुर्मस्तु

का वा सहेत विरहं पुरुषोत्तमस्य प्रेमावलोकरुचिरस्मितवल्गुजल्पैः स्थैर्यं समानमहरन्मधुमानिनीनां रोमोत्सवो मम यदंघ्रिविटंकितायाः ।। ३५ तयोरेवं कथयतोः पृथिवीधर्मयोस्तदा ।। परीक्षिन्नाम राजर्षिः प्राप्तः प्राचीं सरस्वतीं ।। ३६ ।। ।।
इति श्री भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे षोडशोऽध्यायः ।। सूत उवाच ।। तत्र गोमिथुनं राजा हन्यमानमनाथवत् ।। दंडहस्तं च वृषलं ददृशे नृपलांछनम् ।। १ ।। वृषं मृणालधवलं मेहंतमिव बिभ्यतं ।। वेपमानं पदैकेन सीदंतं शूद्रताडितम् ।। २ ।। गां च धर्मदुघां दीनां भृशं शूद्रपदाहताम् ।। विवत्सां साश्रुवदनां क्षामां यवसमिच्छतीं ।। ३ ।। पप्रच्छ रथमारूढः कार्तस्वरपरिच्छदं ।। मेघगंभीरया वाचा समारोपितकार्मुकः ।। ४ ।।

तं ।। हन्यमानं ताड्यमानं मृणालं पद्मकंदलः तद्वद्धवलं भयान्मेहंतं मूत्रं यत् तत् इव तत्र वेपमानं पादाव शेषो धर्मोऽनया वृषलेन निवसति सकलैर्वा मालिन्यं शाः तस्याव्यनिर्वाहात् कंपमानं दुर्बलं निदर्शितं ।। धर्मदुघां हवि दोग्ध्री तां कृशां यवसं तृणं प्रत्याशयन्ति वत्स स्वादिवत् सव हयादिवत् सैवं यशीनो वाल्कृशा । अत एव यशो नागमिष्यतीत्याशयं प्रतीतिस्तु चितं ।। कार्तस्वरं सुवर्णं परिच्छेदः परिकरोपस्यदं तैः विव हमितं यस्य सः तथा कृतकार्मुकः ।। ।।

केषुचिदिसेऽस्य देवपी नि कुलि मितं ददरीतम। निश्चय इति सिद्धांतः। अप्रतर्क्यात् मनोगोचरात् अनिर्देश्यात् वचनगोचरात् परमेश्वरा
त्सर्वं भवतीति विमृशतश्च विचारयतश्च। स बुद्ध्या विवेदः गतमोहः। पर्यचष्ट प्रत्यभाषत तस्मात् वा निवा अनिर्देश्यात् मिव ब्रुवन् पातकं
गोनत्वापिनस्सूचयेदित्येवं कृपं धर्म ब्रवीषि। अतो धर्मोऽसि। सूचने को दोष इत्यत आह। यदिति। स्थानं नरकादि। यद्वा असोना
दृष्टे कथनं न भवतीत्याह। अथवेति देवस्य मायया गतिर्विधयातकलह प्रवृत्तिः भूतानां चेतसो वचसश्चागोचरा तु स्यात् भव

अप्रतर्क्यादनिर्देश्यात् पादानि केष्वपि निश्चयः। अत्रानुरूपं राजर्षे विमृश स्व मनीषया॥१९॥ एवं धर्मे ब्रुवाणे तु स सम्राड् द्विजसत्तम॥
समाहितेन मनसा विखेदः पर्यचष्ट तं॥२०॥ धर्मं ब्रवीषि धर्मज्ञ धर्मोऽसि वृषरूपधृक्॥ यदधर्मकृतः स्थानं सूचकस्यापि
तद्भवेत्॥२१॥ अथवा देवमायाया नूनं गतिरगोचरा॥ चेतसो वचसश्चापि भूतानामिति निश्चयः॥२२॥ तपः शौचं दया सत्यमि
ति पादाः कृते कृताः॥ अधर्मांशैस्त्रयो भग्नाः स्मयसंगमदैस्तव॥२३॥ इदानीं धर्म पादस्ते सत्यं निर्वर्तयेद्यतः॥ तं जि
घृक्षत्यधर्मोऽयमनृतेनैधितः कलिः॥२४॥

नीति निश्चयः। धर्मोऽसि वृषरूपधृक् इति सोऽस्य पादानुवादेन अवस्थामाह तप इति द्वाभ्यां। अधर्मपादैस्त्रयः पादास्त्रिभिः भग्नाः
ने ग्राः स्मयो विस्मयः। इदानीं कलौ हे धर्म ते पादः चतुर्थोऽशंतः अवशिष्यते। यतः सत्यात् भवानात्मानं निर्वर्तयेत् कथंचि
द्वर्तयेत् यद्वा उक्तमस्ति तत्साधयेत् तमपि पादं अनृतेन संवर्धितः कलिरूपोऽयमधर्मो ग्रहीतुमिच्छति। तज्जेष्यतीति। कृत
युगे तपःप्रमुखं सम्पूर्णमासीत् तुर्यांशमात्रेतायां च तुर्यांशमपि मध्ये स्मयेन तपः संगेन शौचं मदेन दया अनृतेन सत्यमिति एवं चतुर्थो
ऽशो हीयते द्वापरे तदर्धं च तुर्यांशोऽवशिष्टोऽपि नश्यतीति॥ ॥ ॥

तदात्मनो वै कृतैकपदं न डुंस्यादित्यत आह । यस्मादनागसि जने यः अपदंडः दंडं प्रजनं कुर्वन् भवति अस्य एवंभूतस्य मन्तः सका-
शात् सर्वं ऽपि भयं भवति । न तु साधूनां न दंडं भवेदित्यर्थः । एतद्दंडे अन्वमसमर्थे इति मा राकीत्याह ॥ अनागसि इति आगस्कृत् न अपरा-
धकर्त्तां तस्य मर्त्तस्य देवस्यापि आह तऽस्मि आह दिव्यामि सां गदमित्यनेन मूलनउत्याद्याहरिष्यामीं दर्शितं । न न्वेकस्यानिग्र-
हे लोकस्यानुग्रहे तव किं प्रयोजनं राजौ हीति । अन्यान् अधर्मिष्ठान् राजा सन्तो दंडयतं । आतीनामनयं यस्मात् द्वव: वोऽड्चितामे
वा व यं तु यतः पुरुषात् प्राणिनां लोके राहेतवो न वेत्थुः तं उरुवंतं विजानीमः । यतः वादिनां वा कपभेदे ः विमोहिताः वा कपमे

जनेऽनागस्यपं पुंजनं सर्वतोऽस्य चमहद्भयम् ॥ अनागः स्विदभूतेषु आगस्कृत्स्विरं कुमः ॥१४॥ आदर्त्तागस्मिपुंसं ता ह्यादम
र्त्यस्यागपसां गदम् ॥ राजो हि परमो धर्मः स्वधर्मस्यानुपालनम् ॥१५॥ राजस्यतोऽन्यान्यथा शास्त्रमनापकृत्यपालिदा । धर्मं उवाच ॥
एतद्दः पांडवयानां पुरुकमात्रिऽनयं वचः । येषां गुलगजैः कृतो दौत्या दौनगवान्स्तनः ॥१६॥ न वयं लोकेशाद्वीजानि यतं स्पु पुरुषषी
म ॥ पुरुषं तं विजानीमो वाक्यभेद विमोहिताः ॥१७॥ केचिद्विकल्पवसनाः आत्मानात्मानमात्मनः ॥ देवमन्येऽपरे कर्मस्वभावमपरे प्रभुं ॥१८॥

देनेवाह । विकल्पं भेदं वसते आच्छादयंति ये योगिनः ते आत्मानमेवात्मनः प्रभुं स्वरूपं दरमाजः । न तुक्तो आत्मैव ह्या
त्मनो बंधुरात्मैव रिपुरात्मन इति यद्वा विकल्पैः कुतर्कैः प्राहतानास्तिकाः । एवं द्वितिवदंति । न तावद्देवतादीनां प्रभुत्वं कर्मधी
नत्वात् । न च कर्मणः स्वाधीनत्वात् । अतः स्वयमेव प्रभुर्वा किंचिदिति । अन्ये देवराः दैवं ग्रहादिरूपां दैवतां । परे तु मीमां
सकाः कर्म परस्मैकाः यानि फाः वाधाः स्वभावम् ॥

इज्यापागता दृष्टा मूर्त्तिर्यस्य शं देमं तनोति कामांश्च अमोघान्यदयो देवा इज्यंते। ननु हरिस्तत्राह। स्थिरस्थावरादीनामात्मेति तत्यागपजीव
वत्परिच्छिन्न। इत्याह। अंतर्वहिरिति यथा वायुः प्राणरूपेणांतस्थोऽपि वहिरप्यस्ति तद्वत्सर्वेन यमीश्वरोऽपीति उद्यतासिं उद्यतवत्
उद्दंडपाणिं यमं उद्युक्तं। अत्रवत्स्यामि नियतवासो तया यत्र क्वापि वत्स्यामि। किंतु तत्र तत्रापि आत्तः गृहीत इषुः शराः शरासनं येन तं
त्वामेव लक्षये तस्मात् नियतो निश्चलो वत्स्यामि। पानं मद्यादेः सूनाः प्राणिवधाः। द्यूते अनृतं। पाने मदः पूर्वं मदोदयानाशक

यस्मिन्हरिर्भगवानिज्यमान इज्यात्ममूर्त्तिर्यजतां शं तनोति॥ कामानमोघान्स्थिरजंगमानामंतर्वहिर्वायुरिवैष आत्मा॥३३॥
सूत उवाच॥ परीक्षितैवमादिष्टः स कलिर्जातवेपथुः॥ तमुद्यतासिमाहेदं दंडपाणिमिवोद्यतम्॥३४॥ यत्र क्व चाथ वत्स्यामि सार्व
भौम तवाज्ञया॥ लक्षये तत्र तत्रापि त्वामात्तेषुशरासनम्॥३५॥ तन्मे धर्मभृतां श्रेष्ठ स्थानं निर्देष्टुमर्हसि॥ यत्रैव नियतो वत्स्ये आ
तिष्ठंस्तेऽनुशासनम्॥३६॥ श्रीसूत उवाच॥ अभ्यर्थितस्तदा तस्मै स्थानानि कलये ददौ॥ द्यूतं पानं स्त्रियः सूना यत्राधर्मश्च
तुर्विधः॥३७॥

त्वेनोक्ताः अत्र तु गर्वहास्यात्वोनाशकत्वेन स्त्रीषु संगः हिंसायां क्रौर्य्यं दयानाशकमिति ज्ञेयं। यद्यपि सर्वत्र सर्वं संभवत्येव तथापि
प्राधान्येनानृतादीनां द्यूतादिषु यथासंख्यं तैर्यथादर्शकं ये तु सत्यं दयातपोदानमिति विभेर्ने पेत्यत्र दानशब्देन शौ
चमेवोक्तं मनः शुद्धिकृत्यत्वा त्रृतामयदानस्य तत्रैतान्यधर्मपादानां तु की शो दीयते शाने दःधर्मपादे दम्न तहिंसा संतोषादि
दद्र त्यत्र चत्र संतोषश्च द्रस्य हेतुर्गर्वो नस्यति दिया दहगादेन च तद्धेतुः स्त्रीसंग इत्यपि ज्ञेयः॥ ॥ ॥

मुंचतीत्यत्र कलातेनत्यक्ता नतीस्र
न्यासितः अन्योन्य द्वारेणाबलारिनः उरुमीरोयस्याः कृतं कौतुकं मंगलं यस्याः सुरूपैकैकलयं निमुंचतीत्यत्र कलातेनत्यक्तो नतीस्र
द्रामोहं निमामिमिति श्लोचवतिानि शातं निशातं अधर्मस्य हेतुर्यः कलिस्तं हंतुमित्यर्थः॥ अमिद्रेत्य सा ला शारणेत्रा अयाहं अलोकः सर्व

ह्यच हूर्णंगवतान्यासितोकमराततो॥ श्रीमद्भिस्त्यदन्यासैस्त्सर्वतः कृतकौतुका॥२५॥ शोचयत्पत्र कलासाध्वी कुर्मिणाबोकूता
धुना॥ अद्रत एयोऽन्यव्याजाः कूद्रामोऽस्यं तिमामिति॥२६॥ इतिधर्मं महींचैवसांत्वयित्वा महारथः॥ निशातमाददे खड्गं कलयेऽध
र्मदेहतवे॥२७॥ तंजिघांसुमभिप्रेत्य विहाय नृपलाञ्छनं॥ तत्पादमूलं शिरसा समगात्भयविह्वलः॥२८॥ पतितं पादयोर्वीरः कृपया
दीनवत्सलः॥ शरण्यो नाऽवधीत्श्लोक्य आह चेदं हसन्निव॥२९॥ राजोवाच॥ नते गुडाकेशयशोधराणां बद्धाञ्जले वैभयमस्ति किं
चित्॥ नवर्तितव्यं भवता कथंचन क्षेत्रे मदीये त्वमधर्मबंधुः॥३०॥ त्वां वर्तमानं नरदेवदेहेष्वनुवृत्तोऽयमधर्मपूगः॥ लोभानृतं चौर्य
मनायमंहो ज्येष्ठा चमाया कलहश्च दंभः॥३१॥ नवर्तितव्यं तदधर्मबंधो धर्मेण सत्येन चवर्तितव्ये॥ ब्रह्मावर्ते यत्र यजंति यज्ञैर्य
ज्ञेश्वरं यज्ञवितानविज्ञाः॥३२॥

त्वर्ये हे गुडाकेशोऽर्जुनः तस्ययशोधारयेवयं तेषां नाभ्रातिबद्धोंजलिर्येनात्वं शोन नवर्तितव्यं यस्मात्त्वमधर्मस्य बंधुः नदेवा
दा राजदेहेषु वर्तमानं त्वामनुसर्वतः प्रवृत्तः अनार्जं दोर्जन्यं अंहः स्वधर्मत्यागः ज्येष्ठाश्र लक्ष्मीः मायाकपटं नतस्मात्वर्ति
तव्ये वर्तितुमर्हे ब्रह्मावर्ते देशे तस्य वितानं विस्तारस्तज्ज्ञाविज्ञाः निपुणाः॥ ॥ ॥

रू

॥ १ ॥ रातस्तस्यापादर्शनस्य ब्रह्मशापो निरूप्यते॥ स चानुग्रह एवास्य गानो वैराग्यभावहन्॥१॥ यदनीतिनोनिर्य्यो लब्धत्वा स्व
यंदतुं तान्त्वं भवायन नाश्चर्यमनुत्मारयति। यो वा इति। विप्लुष्टो निर्दग्धः तत्र ब्रह्मकोपाद्‌उत्थितात्तक्षकात्प्राणविप्लव
त्प्राणनाशात्तेन उरुभयेन तस्मान्न संमुमोह। अत्र हेतुः भगवत्यर्पिताशय इति किंतु उत्सृज्येति। वैयासकेः शुकस्य
शिष्यः सन् विज्ञाता अजितस्य हरेः संस्थितिस्तत्वं येन सः॥ नचैतच्चित्रमित्याह। उत्तमश्लोकस्य वार्त्तादि जुषतां स्व

श्रीसूत उवाच॥ यो वै द्रौण्यस्त्रविप्लुष्टो न मातुरुदरे मृतः॥ अनुग्रहात् भगवतः कृष्णस्याद्भुतकर्मणः॥४॥ ब्रह्मकोपोत्थिता
द्यस्तु तक्षकात्प्राणविप्लवात्॥ न संमुमोहोरुभयाद्भगवत्यर्पिताशयः॥ ५॥ उत्सृज्य सर्वतः संगं विज्ञाताजितसंस्थितिः॥
या वैयासकेर्जहौ शिष्यो गंगायां स्वं कलेवरम्॥ ६॥ नोत्तमश्लोकवार्त्तानां जुषतां तत्कथामृतम्॥ स्यात्संभ्रमोऽन्तकालेपि स्मर
तां तत्पदाम्बुजम्॥७॥ तावत्कलिर्न प्रभवेत् प्रविष्टोऽपीह सर्वतः॥ यावदीशो महानुर्व्यामाभिमन्यव एकराट्॥ ८॥
यस्मिन्नहनि यर्ह्येव भगवानुत्ससर्ज गाम्॥ तस्मिन्नेवानुवृत्तोऽसावधर्मप्रभवः कलिः॥९॥ नानुद्वेष्टि कलिं सम्राट् सार
ङ्ग इव सारभुक्॥ कुशलान्याशु सिद्ध्यन्ति नेतराणि कृतानि यत्॥१०॥ ॥
नित्यं तत्कथाकृपममस्त जुषतां संभ्रमो न स्यात्। तस्मिन्नास्ति पुनरांतश्चित्तमित्याशयेनाह॥ तावदिति। आभिमन्यु
रः एकराट् चक्रवर्ती ईशः यतिः तावत्तन्नकलिः कलेवरं वदेश एवास्ति प्रविष्टोपि न प्रभवेदि[illegible]नि कुतः तत्राह। यस्मि
न्नहनि यर्हि यस्मिन्नेव क्षणे गां पृथ्वीं अनुवृत्तः प्रविष्टः अधर्मस्य प्रभवो यस्मिन् स न तथा मि हि[illegible]तं कलिं सर्वथा किं न
हतवान् तत्राह। नानुद्वेष्टीति सारंगो भ्रमरः सारस्य ग्राही तत्र माह। यद्यस्मिन् कुशलानि [illegible] पुण्यानि आशु तत्कल्प

चतुर्विधस्याप्येकत्वे वाचस्थानं ददौ इति उत्तयीचमानाय जातरूपं सुवर्णं दत्तवान् ततः सुवर्णदानात् अनृतं मदं काममिति स्त्री
द्यूतं गरसौनृलो हिंसा एतानि चत्वारि पंचमं वैरं चाददिति। अमूनि अमूनि स्थानेषु न्यवसदित्यर्थः अधर्मनिमित्तोः चत्वारः उभयवि
तुमिक्षुः स्त्रीसुवर्णयोरसे वतनानामनयोरनाशक्तिः एवं कलिं निगृह्य तद्वृषस्य पादान् प्रतिसंदधे तपआदीनि प्रवर्तितवानित्यर्थः॥

पुनश्च याचमानाय जातरूपमदात्प्रभुः॥ ततोऽनृतं मदं कामं रजो वैरं च पंचमम्॥ ३८॥ अमूनि पंच स्थानानि ह्यधर्मप्रभवः कलिः॥
दे२ औत्तरेयेण दत्तानि न्यवसत्तन्निदेशकृत्॥ ३९॥ अथैतानि न सेवेत बुभूषुः पुरुषः क्वचित्॥ विशेषतो धर्मशीलो राजा लोकपति
र्गुरुः॥ ४०॥ वृषस्य नष्टांस्त्रीन्पादान् तपः शौचं दयामिति॥ प्रतिसंदध आश्वास्य महीं च समवर्धयत्॥ ४१॥ स एष एतर्
ह्यध्यास्त आसनं पार्थिवोचितम्॥ पितामहेनोपन्यस्तं राज्ञारण्यं विविक्षता॥ आस्तेऽधुना स राजर्षिः कौरवेंद्रश्रियो
ल्लसन्॥ गजाह्वये महाभागश्चक्रवर्ती बृहच्छ्रवाः॥ ४३॥ इत्थंभूतानुभावोऽयमभिमन्युसुतो नृपः॥ यस्य पाल
यतः क्षौणीं यूयं सत्राय दीक्षिताः॥ इति श्रीभागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे सप्तदशोऽध्यायः॥ ॥

पुष्पदीयस्तत्र चक्रवर्तित्वादि अपि न तत्प्रभावादेवेत्याह तस्मिन्निति॥ एतर्हि इदानीं युधिष्ठिरेण वनं प्रवेष्टुमिच्छता उपन्यस्तं
समर्पितं आसनमध्यास्ते॥ अधुना पालयत इति च वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा इति द्रष्टव्यम्॥ ... पालयतो
... सत्रायेत्यत्र कर्तुं दीक्षिताः दीक्षां कृतवंतः॥ इति प्रथमे टीकायां सप्तदशः॥ ॥

एवं तत्त्वं गतमपि मं पश्चात्लोकेषु ख्यापनादि कुर्वन्ति। कोनामेति रसविद्रसरसः महत्तमानामेकान्तेनपरं अयनं आश्रयो यः तस्य कथा
श्रुतौ(?) श्रवणं कृतं गुणमहितं स्य फल्याणगुणनामनं ये योगेश्वरा लोकपितजग्मुः …वतं … कीर्तयांचक्रुः … दीप
पाभोवृता(?) चक्रुर्वोये(?) तानेनो समाकं मध्ये भगवान् प्रधानं सेव्यो यस्य तत्स्वभक्तानः मुमुक्षूणां हरेश्चरितं विस्तार यं मुभ…श्च
कथरीक्षित्सं वादेन कथयेत्यार्हा। तदा रुचिवान्यां। वैयासकिना श्रीशुकेन शाङ्कलेन कथितेन ध्यानेन लाभनेन श्रुत

कोनाम तृप्येद्रसवित्कथायां महत्तमैकान्तपरायणस्य॥ नांतं गुणानामगुणस्य जग्मुर्योगेश्वरा ये भवपाद्ममुख्याः॥१४॥ तन्नो
भवान्वै भगवत्प्रधानो महत्तमैकान्तपरायणस्य॥ हरेरुदारं चरितं विशुद्धं शुश्रूषतां नो वितनोतु विद्वन्॥१५॥ स वै महाभा
गवतः परीक्षिद्येनापवर्गाख्यमदभ्रबुद्धिः॥ ज्ञानेन वैयासकिशब्दितेन भेजे खगेन्द्रध्वजपादमूलम्॥१६॥ तन्नः परं पु
ण्यमसंवृतार्थमाख्यानमत्यद्भुतयोगनिष्ठम्॥ आख्याह्यनन्ताचरितोपपन्नं पारीक्षितं भागवताभिरामम्॥१७॥

यमीक्षन्स्याख्यायस्य तत्परखगेन्द्रध्वजस्य हरेः पादमूलं भेजे। तत् असंवृतार्थं यथा तथा आख्याहि तत्र देवसिद्धिः प्राप्ति। परी
क्षितेकथितं पारीक्षितं। आख्यानं श्रीभागवतं पुराणं परं पुण्यं सत्त्वशोधकं अत्यद्भुतं योगनिष्ठायस्य अनन्तस्याचरितेनोप
पन्नं युक्तं। अत एव भागवतानां अभिरामं प्रियं। एते गीर्भिरेवलौः कर्मज्ञानभक्तियोगत्रकाफलं दर्शितम्॥ ॥

ननु दोषाधिक्यात् द्वेष एव युक्तः न धीरेषु तस्याकिंचित्करत्वादित्याह किं तु तेन न भवेत्तु बालेषु अधीरेषु अप्रमत्तो वृक इव नृषु सन् वक
द्रवर्तते। पारीक्षितमाख्यानं। अप्रकृतप्रश्नं नो यूयं। किं वक्तुं तर्हि एतावद्देवकर्तृभिः सदृशा स्वसारं कंपयति। यथा इति कथनीया
न्युरुकर्मणो यस्य तस्य गुणकर्माविषया पुंभिः बुभूषुभिः संसेव्या भवितुमिच्छुभिः पुनर्दिशातरेण कथनार्थैतल्लोकितं तत्संगं च भिनंदति। तत्रे
नित्रिभिः। शाश्वतीः समाः अनंतान् वत्सरान् जीव अत्यंतसंयोगे द्वितीया विशदं यशः। कीर्त्तयसि। तच्चास्माकं मर्त्यानाममृतं मरण

किं तु बालेषु शूरेण कलिना धीरभीरुणा॥ अप्रमत्तः प्रमत्तेषु यो वृको नृषु वर्तते॥ ८॥ उपवर्णितमेतद्वः पुण्यं पारीक्षितं मया॥ वासुदे
वकथोपेतमाख्यानं यदपृच्छत॥ ९॥ याः याः कथा भगवतः कथनीयोरुकर्मणः॥ गुणकर्माश्रयाः पुंभिः संसेव्यास्ता बुभूषुभिः॥ १०॥
ऋषय ऊचुः॥ सूत जीव समाः सौम्य शाश्वतीर्विशदं यशः॥ यस्त्वं शंससि कृष्णस्य मर्त्यानाममृतं हि नः॥ ११॥ कर्मण्यस्मिन्ननाश्वा
से धूमधूम्रात्मनां भवान्॥ आपाययति गोविंदपादपद्मासवं मधु॥ १२॥ तुलयाम लवेनापि न स्वर्गं नापुनर्भवं॥ भगवत्संगिसंगस्य
मर्त्यानां किमुताशिषः॥ १३॥ ॥ ॥ ॥ ॥

निवर्त्तकं किं च अस्मिन् कर्मणि सत्रे अनाश्वासे अविश्वसनीये वैगुण्यपातात् फलनिश्चयाभावात् धूमेन धूम्रविवर्णं आ
त्मा शरीरं येषां तान् अस्मान् कर्मणि व्यग्रान्। आसवं मकरंदं मधु मधुरं। भगवत्संगिनो विलुभक्ताः तेषां संगस्य यो लवः अ
ल्पः कालः तेनापि स्वर्गं न तुलयामः समं न पश्यामः मोक्षेणं समम् अपि न पश्यामः। न चापवर्गं संभाव्य [illegible] मर्त्यानां तु आ
शिषो [illegible] तु न वक्तव्यम्॥

अथेत्यपीतरो यस्य पादनखादवसृष्टं निःसृतमंवि विरिञ्चेनोपहृतं समर्पितं अर्हणाम्भः अर्घोदकं ईशसहितं ज
गत्पुनाति विरिञ्चोपहृतं सेशमिति च नयो रस्तु वा सकलं मुक्तं । तस्मान्मुकुन्दादन्यतिरिक्तः को नाम भगवत्पदस्यार्थः सुवै
स्वरदृत्यर्थः । धीराः सन्तः ऊढं घनं संगं परमहंसा प्राप्यं तदाह । यस्मिन्नहिंसा उपशमश्च स्वाभाविको धर्मः एवं सर्वज्ञत्व
मा४ मभिनं घ्यधासीत्तिनो यास्यानं व कुर्वन्ति । अहं हीति । अर्यमणः हे सूर्यवत् सर्वयतुर्यदपः आत्मयावानात्मावगमः मम तावानं ता

अथापि यत्पादनखावसृष्टं जगद्विरिञ्चोपहृतार्हणाम्भः ॥ सेशं पुनात्यन्यतमो मुकुन्दात्को नाम लोके भगवत्पदार्थः ॥२१॥ यत्रानु
रक्ताः सहसैव धीरा व्यपोह्य देहादिषु संगमूढं ॥ व्रजन्ति यत्पारमहंस्यमन्त्यं यस्मिन्नहिंसोपशमः स्वधर्मः ॥२२॥ अहं हि पृष्ट
वोर्यमणो भवद्भिराचक्ष आत्मावगमोऽत्र यावान् ॥ नभः पतन्त्यात्मसमं पतत्त्रिणस्तथा समं विष्णुगतिं विपश्चितः ॥२३॥ एकदा
धनुरुद्यम्य विचरन्मृगयां वने ॥ मृगाननुगतः श्रान्तः क्षुधितस्तृषितो भृशम् ॥२४॥ जलाशयमचक्षाणः प्रविवेश तमाश्र
मम् ॥ ददर्श मुनिमासीनं शान्तं मीलितलोचनम् ॥२५॥ प्रतिरुद्धेन्द्रियप्राणमनोबुद्धिमुपारतं ॥ स्थानत्रयात्परं प्राप्तं ब्रह्मभूतमविक्रियम् ॥

वा न आचष्टे वदाम्यामि । न यावान् तावदित्याह । नभ इति । आत्मसमं स्वशक्त्यनुरूपमेव उत्पतन्ति न तु कृत्स्नं न चापि विपश्चितोऽपि विष्णोर्गतिं लीलां
लीलां स्वशक्त्यनुरूपमेव वदन्ति [illegible] तदर्थः ॥ अथ वृत्तान्तं अथ प्रस्तुतं तं शापं [illegible] अत्र एवंतस्मिन्नु मुनिं शमीकं । प्रतिरुद्धाः इन्द्रियादयो
येन इन्द्रियादयो येन अतएव उपारतं तस्मात् [illegible] विपदं प्राप्तं अतएव [illegible] तेन लाभे [illegible]

श्रीभागवतव्याख्याने लब्धप्रसंगं महतामादरपात्रमात्मानं श्लाघयन्नाह द्वाभ्यां। अहो इत्यादि द्वाभ्यां। हे सूत ... यमिति ... योवर्ण
विलोमजाता अपि अत्र वृद्धसेवनतः सफलजन्मानः आसम जाताः वृद्धानामनुवृत्त्या आदरेण श्रवणेन वृद्धः शुकः तस्य ... ज्ञा
पितुः सकाशात् श्रुतं महत्तमानां अभिधानयोगः लौकिकोऽपि संभाषणलक्षणः संबंधः
येन तत् श्रवणं दुःकुलत्वनिमित्तं आधिं मनःपीडां महत्तमानां अभिधानयोगो
विधुनोति अपनयति। कुतः पुनः किं तु नर्दन्तो ब्रह्म तस्य अनंतस्य नाम गृणतः पुंसो महत्तमानामभिधानयोगो
विधुनोति अपनयति। कुतः पुनः ...

सूत उवाच॥ अहो वयं जन्मभृतोऽद्य हास्म वृद्धानुवृत्त्यापि विलोमजाताः॥ दौष्कुल्यमाधिं विधुनोति शीघ्रं महत्त
मानामभिधानयोगः॥ कुतः पुनर्गृणतो नाम तस्य महत्तमैकान्तपरायणस्य॥ योऽनंतशक्तिर्भगवाननंतो महद्गुणत्वा
द्यमनंतमाहुः॥१९॥ एतावतालं ननु सूचितेन गुणैरसाम्यानतिशायनस्य॥ हित्वेतरान्प्रार्थयतो विभूतिर्यस्यां
घ्रिरेणुं जुषतेऽनभीप्सोः॥२०॥

दौष्कुल्यमानसीं व्यथां विधुनोति नाशयति। यद्वा नाम गृणतः पुनः दौष्कुल्यमिति यद्वा गृणतः पुंसस्तस्य नाम दौष्कुल्यं विधु
नोतीति किं वक्तव्यमिति कैमुत्येनाह। अनंतनामत्वे युक्तिः यस्य लोकोऽनंतः किंच महतो गुणा यस्य समस्तगुणास्तस्य भावस्त
त्त्वात्तस्मात्। यं गुणतोऽप्यनंतमाहुः॥ एतदेव पंच यतिभिः श्लोकैर्वक्ति। तस्य यत्साम्यं अनतिशायनं च गुणैस्ता साम्यं
न त्वधिकं चान्यस्य नास्तीत्यर्थः यस्य तानं एतावता सूचितेन अलं पर्याप्तं कस्यचिद्वक्तृ रतो वक्तुं न शक्यत इति न देवात्।
इतरान् ब्रह्मादीन् प्रार्थयमानान् हित्वा विभूतिः श्रीः अनभीप्सोः अपि यस्यांघ्रिरेणुं सेवत इति॥ ॥ ॥

॥३८॥

इति विपस्यानुक्तो रोषेण तात्रे अदितीपस्य कौशिकी नदी तस्याः अपः संधि ... शापं ॥ इति एवं सपीनिंदो ...
वापि व्यति । पाठांतरे न स्त्री करिष्यसि । सोनि पादप्रहते कुलस्यांगारतुल्यं मम पाने तेन इस्तमार्थ । गलेन सर्वे कलेवरं दग्धं ये ... एस ...

इत्युक्तो रोषनाम्ना ज्ञोवपस्यानंतपि वालकान् ॥ कौशिकाया उपस्य इत्युवाच अग्रे विसर्जन सद् ॥ ३८ ॥ इति लंघित मर्यादं तद्धवं
सत्रमेदनि ॥ धस्यानि स्वकुलांगारं चोदितो मे पितृ द्रुहम् ॥ ३९ ॥ ततो स्त्यत्याः श्रमंदालोगलेन सर्वकलेवरम् ॥ पितरं वीक्ष्य दुःखार्तो मु
नौ कंठोऽक रोदहा ॥ ४० ॥ तवाग्रे गिरस्तो दूयते न अन्नपानसुतविलापनम् ॥ उन्मीलय प्रानकौ नेजे दृष्ट्वा चासेऽमत्तो नगनम् ॥ ४१ ॥ पितर्यप
ध्रुवं पञ्चत्वं कस्माद्दुरो दिवि ॥ केन वा नेत्रप्रकृतं भित्युक्ताः संनिवेदयत ॥ ४० ॥ निशम्य शापमनतद्धन रेड्रं सप्राणत्वेना
स्मजनम्यनेदत ॥ अहो अनार्य सहदन्ते कृतं अल्पीयसि डोहतकर्दमो धनः ॥ ४१ ॥ नवै नलिनिनंददेवोपकाश्यं समानु
मर्हस्यपि पकद्धुदे ॥ पत्नेजसा दुर्वि वदेत गुरुप्राप्तं निभद्रा एकुनोभयः त्रयो ॥ ४२ ॥ अलद्यमाने न रदेवनाम्नि स्वपं
ग वाणीर्यम्ंगलोकः ॥ न दाहचोरश्रवुतोदिनं स्यात्परतो मानोगविकः पवनू सोनान ॥ ४३ ॥ ॥ ॥

सः मुक्तकंठः उच्चैस्त्यर्थः तं सर्वं विस्तर कैनापकारः कृतः अनिनंदनवाक्यं अहो इत्यादिवनकथं नेतयाम हत्यापं कृतं ॥
डोहे अवरायोदनोदंडः परः विभुरिः व्याख्याव्याति यस्य तं नरदेवं नव्याः संमानुं त मंहुकुं । अलक्ष्यमाने अदृश्यमाने
अविकपदनमेवसंपवन ॥

74

७८

विप्रकीर्णे निर्जनामिराछन्नं। कनकं गयि शोवः नस्य धर्म लोका छन्नं विशोवेल समुत्पन्नाल्पयेस्यसः तपाखतं मुनिं। नलवृत्न लंतलोसनम्रमि
कपवेशनस्यानंव येनेसः नसंप्राप्तोऽयं येः स्वन तं विषवनंयेनस ॥ मानवः नदुर्कण्ठी सहनं। गनासुमतं। धनुः कोधाचापाग्नेलोस
यैनिधानेनातो। जिज्ञायमाह। एवाकिं वत्या छनेसवेंद्रियः सन्मीलिनेदल ः स्थितः यदास्तत्रेवंधुमिनागतेवोकिं नुस्यादित्य वस्रया
विप्रकीलेजधाछनं दोरदेलोजिनेनवा॥ समुत्पन्नाल्पकदकंन पानत मया वन ॥२१॥ अलक्षतएनम्याहि दसंप्राप्तार्धि स्वनतः॥ स्री
वलानमिवात्मानं मन्यमानश्चकोपह ॥२८॥ अयतनः स्व ः सहसाक्षीतअयामाहितात्मनः॥ प्राप्तएं अन्यस्य दुर्बल मत्सतोमन्युरेकवे ॥२९॥
लतुबलबैरंसेगताभुमुरगंकृशा॥ विनिर्गत्य धनुः को धानिधायधनु रमाजगम्॥३०॥ एवाकिं निम्नतारोवकरलोमीलिनेदलः॥
मधासमाधिरहोस्विक्तिं नः स्मा तु वंधुभिः॥३१॥ नस्यश्रोनिनेजसवीकिमहन्या लक्षोर्मिके॥ राजाध्यं प्रापितंतानं स्रोलो
तत्रेदमव्रवीत्॥३२॥ अहोऽयधर्मः पालानां पीयूषं वलित्तुशामिव॥ स्वामिन्ययंयचदासानां वारपानाकुनामिव॥३३॥ प्राप्त
तैः नवंधुभिर्ह्यावन्या लोनिकपितः॥ सकथं तज हे वास्यः सन्तोऽङ्गोतृमहीन्ति॥३४॥ कलिगते नग वति स्थाताभुत्पथग
मिनां॥ नमि नसेतून घाड हं स्थाक्षिप यपन मेवलम्॥३५॥

मधासमाधिः सन्निनि जितासवेश्यः नस्य उग्रअंगीनामा। अयंदुः स्वेतं अयाभंकिमध्ये। पालानां तासां पी यूषं उष्टानां अयधर्म
मेवनिर्दिशति। स्वामि निदासानां पदयं पाकाचेरलंवलिभुजां काकानामिव स्वनामिवं चेति॥ दासत्वंदर्शयति। प्राप्तस्ते
निसमोऽङ्गोऽयवस्थितां नन्नदनं तरमहस्था। स्मद उपाम॥ ॥ ॥ ॥

ना॰नं॰ती॰ श्रृं

द॰ ७५॥

प्रायोपविष्टं गंगायां नानातीर्थो जनादृते ॥ शुकस्यागमनं तत्र प्रोक्तं मेकोनविंशके ॥ १ ॥ एवं कृतं तत्कर्मी मुनिस्कंधे निधाय वल्लीं गत्वा ईदृशि चिं
त्वेनयन्नपुरुषेर्मनाजातः चिंतामेवाहृता इति स्पष्टम् । अहो इति नीचं पापं । अमीदमिति पाठे स्पष्टोऽर्थः ब्रह्मणि ब्राह्मणे । गृहं गुप्तं तेजो
वस्य कृतं यद्देवहेलनं ईश्वरादत्तावापमित्यर्थः तस्मान्मे व्यसनं भविष्यति । तन्नु नातिदीर्घात् । अत्र वरादेवास्तु न जायेय अत्रादीना
नां न पुनरादिद्वारेण निःप्रार्थनकामं असंकोचनः । एवं प्रार्थनायाः प्रयोजनं अव्यस्थानिः कृताय प्रायश्चित्तायप्यायुनरेवं न कु

र्यादुवाच ॥ महीपतिस्त्वथ तत्कर्म गर्ह्यं विचिंतयन्नात्मकृतं सुदुर्मनाः ॥ अहो मया नीचमनार्यवत्कृतं निरागसि ब्रह्मणि गूढ
तेजसि ॥ १ ॥ ध्रुवं ततो मे कृतदेवहेलनाद्दुरत्ययं व्यसनं नातिदीर्घात् ॥ तदस्तु कामं ह्यघनिष्कृताय मे यथा न कुर्यां पुनरेव
मद्धा ॥ २ ॥ अद्यैव राज्यं बलमृद्धकोशं प्रकोपितो ब्रह्मकुलानलो मे ॥ दहत्वभद्रस्य पुनर्न मेऽभूत्पापीयसी धीर्द्विजदेवगोभ्यः ॥ ३ ॥
स चिंतयन्नित्थमथाशृणोद्यथा मुनेः सुतोक्तो निरृतिस्तक्षकाख्यः ॥ स साधु मेने नचिरेण तक्षकानलं प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥ ४ ॥

धीमिति च । एवं तत्रात्मस्वेदव्यसनं प्रार्थितवान् प्रागेव किं न प्रार्थितवान् अत एवमेराज्यादि दहतु । प्रकोपितं ब्रह्मकुलमे
वानलः पुनर्द्विजादीन्पीडयितुं अधर्मे मा भून्नमेवोदित्यर्थः इत्थं चिंतयन्सराजा मुनेः सुतेनोक्तः तक्षकेनो
निरृति निर्मृत्युर्यथा तदश्रृणोत् । सभाप्रत्येव नातः प्रियात्सन्तोषः स तक्षकस्वाव्यपदेशेनकाग्धुरे
दिवयेषु प्रसक्तस्य विरक्तिकारणम् ॥

नष्टो नाथो यस्य लोकस्य तस्य वसोः वसुनो धनस्य विलुंपकाद्दस्युः [illegible] अस्मिन्निमित्तं [illegible] तल्लोकसं
वेक्ष्यति । अनन्वयं संबंधशून्यमेव । तदेव पापं दर्शयति । परस्परमिति । शपंति परुषं वदंति वृंजते आदीन् हरंति अपहरंतीति [illegible] चापा
चौरदस्यवः ॥ आर्यधर्मः सदाचारः शुनां कपीनामिव वायौ कामयोरेवाभिनिविष्टचित्तानां । एवं राजा सम्यक् पालनात् [illegible]
त्विति तेनैवाह धर्मपाल इति सार्द्धेन । हयमेधयाट् अश्वमेधयाजी ॥ अस्य महाभागवतस्यान्यत्रापि श्लिष्टमहत्त्वमेवाह

तदद्य नः पापमुपैत्यनन्वयं यन्नष्टनाथस्य वसोर्विलुंपकात् ॥ परस्परं घ्नंति शपंति वृंजते पशून्स्त्रियोऽर्थान्पुरुदस्यवो जनाः ॥४४
तदार्यधर्मः प्रविलीयते नृणां वर्णाश्रमाचारयुतस्त्रयीमयः ॥ ततोऽर्थकामाभिनिवेशितात्मनां शुनां कपीनामिव वर्णसंकरः ॥४५॥
धर्मपालो नरपतिः स तु सम्राड् बृहच्छ्रवाः ॥ साक्षान्महाभागवतो राजर्षिर्हयमेधयाट् ॥४६॥ क्षुत्तृट्श्रमयुतो दीनो नैवाऽ
स्मच्छापमर्हति ॥ अपापेषु स्वभृत्येषु बालेनापक्वबुद्धिना ॥४७॥ पापं कृतं तद्भगवान्सर्वात्मा क्षंतुमर्हति ॥ तिरस्कृता विप्रल
ब्धाः शप्ताः क्षिप्ता हता अपि ॥४८॥ नास्य तत्प्रतिकुर्वंति तद्भक्ताः प्रभवोऽपि हि ॥ इति पुत्रकृताघेन सोऽनुतप्तो महामुनिः ॥ स्वयं विप्र
कृतो राज्ञा नैवाघं तदचिंतयत् ॥४९॥ प्रायशः साधवो लोके परैर्द्वंद्वेषु योजिताः ॥ न व्यथंति न हृष्यंति यत आत्माऽगुणाश्रयः ॥५०॥

इति श्री भागवते महापुराणे प्रथमस्कंधे अष्टादशोऽध्यायः ॥

यतो भगवंतं प्राप्येवतो । अपापेष्विति कस्माच्चेत्प्राप्तं शापं दधानमर्हति । कृतिर्भवेदपि तत्तु न संभवति । तस्य भागवतत्वादित्याह ।
तिरस्कृताः निंदिताः विप्रलब्धाः वंचिताः क्षिप्ताः अवमानिताः हताः ताडिताः अस्य तिरस्कारादिकर्तुः न तत्प्रतिकारं कुर्वंति तद्भक्ताः
विलुप्तताः प्रभवः समर्था अपि विप्रकृतः अपकृतोऽपि अपराधं पुत्रकृतं चेतसि दध्यावित्याह ॥ प्रायश इति द्वंद्वेषु सुखदुःखादिषु अगुणाश्र

76

अकृतव्रणदयः। कांडर्षिविश्वामित्रोवेलव पद्मिर्दिवाः नानापान्यार्थीयाखि अगषी लांगो आलनेभुव्रवकानृ श्रेष्ठानृ शिरसानुवंस्यस्व

अत्रिर्वशिष्ठश्च्यवनः शारद्वानरिष्टनेमिर्भृगुरंगिरास्तु॥ पराशरो गाधिसुतोऽथ रामउतथ्यइंद्रब्रमदेवश्च वाल्मी॥९॥ मेधाति
थिर्देवल आर्ष्टिषेणो नारदश्चाथो गौतमः पिप्पलादः॥ मैत्रेय और्वः कवषः कुंभयोनिर्द्वैपायनो भगवान्नारदश्च॥१०॥ अन्ये च दे
वर्षि ब्रह्मर्षिवर्या राजर्षिवर्या अरुणादयश्च॥ नानार्षेयप्रवरानमेनाम मूर्ध्ना गो शिरसा वदंदे॥११॥ एतैरुपादवे श्वृणते
पुमर्यः कृतव्रणमः स्वस्ति कीर्तिनं यात्॥ पिता पयामा सदिविता चेनाऽयस्य पतोऽत्रेभिगत्हीन पालेः॥१२॥ ॥ ॥

वदंदेवितापनांदिपुनः कृ तव्रणमः। विदितं सुकृंचेतो यस्य अभिगत्हीनौ संयोजितौ पालीयेनसः स्वस्ति कीर्तिनं प्रायोप
देमानादिपुत्रांमपुत्रंचेति पिता पयामास॥
॥

अथैतन्नंतरं उभौ लोकौ पुरस्तात् उपमध्य एवं हेयतया विचारितौ विहाय श्रीकृष्णांघ्रिसेवामेव मधिमन्यमानः सर्वदुःकृष्णपादपीधि
ध्यानानन्दयावमनं शांतं तस्मिन्नित्यर्थः तासंकल्पे नोपाधि शास्त्रितयावत् । यत्रावापं वृक्षमयनं श्रद्धलं यथाभवति नपाश्रमत्येन
यामिविशोषेण्यफलमाह ॥ यागांगलतंतीश्रीयस्याः तुलस्याः तयाधिमिश्राः ये कृष्णांघ्रिरेणवः तैरभ्यधिकं सर्वोत्कृष्टं पदं पुनस्य

अथो विहाये म मनुं च लोकं विमर्षितौ हेयतया पुरस्तात् । कृष्णांघ्रिसेवामधिमन्यमान उपाविशत्प्रायममर्त्यनद्याम् ॥ याचाई लो
सत्श्रीतुलसीविमिश्रकृष्णांघ्रिरेण्वभ्यधिकांबुनेत्री ॥ पुनातिलोकानुभयत्र सेशान्कस्तांनसेवेत मरिष्यमाणः ॥ ६ ॥ इति व्यवच्छिद्य स
पांडवेयः प्रायोपवेशं प्रति विष्णुपद्याः दध्यौ मुकुंदांघ्रिमनन्यभावो मुनिव्रतो मुक्तसमस्तसंगः ॥ ७ ॥ तत्रोपजग्मुर्भुवनं पुनाना महानुभ
वा मुनयः सशिष्याः ॥ प्रायेण तीर्थाभिगमापदेशैः स्वयं हि तीर्थानि पुनंति संतः ॥ ८ ॥ ॥ ॥

नेत्रीत ह्याहिनी उभयत्र अंतर्बहिश्च सेशान् लोकपालैः सहितान् लोकान् पुनाति मरिष्यमाणः आसन्नमरणं मरन्यानिय
तकालत्वात् सर्वोपि तथाः तं तत्तां कोन सेवेत । इति ए वं विष्णुपद्यां गंगायां प्रायेवेशं प्रति व्यवच्छिद्य निश्चित्य पांडवेय इति तत्कु
लोचितं पद प्रीयति नास्य किन्नु मावे यत्स्वतः कुतः मुनिव्रतः उपशांतः नष्कुतः मुक्तः समस्तसंगो येनसः तदानंद
हीनां घकनाये त्वात् नतु नाह शनामपितीर्थयाजादयपेतनेत्याह । प्रायेणेति तीर्थयात्राव्याजैः ॥ ॥

अत्यवधायो निश्चयः प्रागग्रेषु कुशेषु प्राचीनेषु। स्वसुते जनमेजये न्यस्तो भारो राज्यं येन। मुदं व्यकिरन् देवसंघे वीदिता नेदुः प्रजानुग्रहे शी-
लं सारो बलं येषां उत्तमश्लोकगुणैरभिरूपं सुदर्शमिद। भवत्सु पांडवेषु कृष्णं अनुव्रतेषु इति युधिष्ठिरादिभिः अभिप्राये ... रस्य रमं मंत्रयते। सर्वे इ-
ति। परं श्रेष्ठं लोकं तत्र हेतुः विरजस्कं निर्मलं विशोकं च यास्यतीति। कुतः तत्राह। अयमिति। आश्रुत्य आव्यलीकं समयन्ते पातमूर्त्यमध-
धुच्युत् अमृतस्राविगुरु गंभीरार्थं अव्यलीकं सत्यं यथा लोकानां पदेऽ पादितत्य लोके वेदयथा मूर्तिधरा जवं नितत्तु ल्याः सत्ता

77

इति स्म राजाऽध्यवसाययुक्तः प्राचीनमूलेषु कुशेषु धीरः॥ उदङ्मुखो दक्षिणकूल आस्ते समुद्रपत्न्याः स्वसुतन्यस्तभारः॥१७॥
एवं च तस्मिन्नरदेवदेवे प्रायोपविष्टे दिवि देवसंघाः॥ प्रशस्य भूमौ व्यकिरन्प्रसूनैर्मुदा मुहुर्दुन्दुभयश्च नेदुः॥१८॥ महर्षयो
वे वै समुपागता ये प्रशस्य साध्वित्यनुमोदमानाः॥ ऊचुः प्रजानुग्रहशीलसारा यदुत्तमश्लोकगुणाभिरूपं॥१९॥ न वा इदं राजर्षि म
वर्य चित्रं भवत्सु कृष्णं समनुव्रतेषु॥ येऽध्यासनं राजकिरीटजुष्टं सद्यो जहुर्भगवत्पार्श्वकामाः॥२०॥ सर्वे वयं तावदिहास्महेऽथ
कलेवरं यावदसौ विहाय॥ लोकं परं विरजस्कं विशोकं यास्यत्ययं भागवतप्रधानः॥२१॥ आश्रुत्य तदृषिगणवचः परीक्षित् समं
मधुच्युद्गुरु चाव्यलीकं॥ आभाषतैतानभिनंद्य युक्तान्शुश्रूषमाणश्चरितानि विष्णोः॥२२॥ समागताः सर्वत एव सर्वे वेदा यथा मूर्ति-
धरास्त्रिपृष्ठे॥ नेहाथ नामुत्र च कश्चनार्थ ऋते परानुग्रहमात्मशीलं॥२३॥ ततश्च वः पृच्छ्यमिमं विपृच्छे विश्रभ्य विप्रा इति कृ-
त्यतायां॥ सर्वात्मना म्रियमाणैश्च कृत्यं शुद्धं च तत्रामृशताभियुक्ताः॥२४॥ ॥ ॥

निरापत्तये कृपालुतामाह। न देहेति। भवतां प्रयोजनं परानुग्रहं विना नास्ति। तद्धि सत्र एवार्थः स्यात्। आत्मशीलं स्वभावं पृच्छ्यं नं
प्रष्टव्यं विपृच्छे विश्रभ्य विश्वासं कृत्वा एवं कर्तव्यमित्यस्य भाव इति कृत्यतानस्मिन्विषये सर्वात्मना सर्वावस्थासु कृत्यं विप्रा वत म्रि-
यमाणैः न जन्मुर्द्धेपापसंपर्करहितं आमृशत विचारयत॥

अनुमोदनेनानुग्रहमालक्ष्य आत्मानं श्लाघते अहो इति। न पालनं मध्ये महत्तमेऽनुग्रहलीयं शीलं दत्तं एवां स्ताच्च दासीमनिदुर्लभमित्या
ह। आलक्षणेनांपादस्त्रीवान् पादद्वालनोदकान् दुराद्धुक्षिव दिव्यमूत्र पादांमसि वसुत्सजेदिति स्नाने॥ इदं हितैः नाहं स्वम्पतेननोपि
दुःखादेवदिव्यं संशिंनआपिस्पातु मयोन्यमित्यर्थः। गर्ह्यंकर्मयस्योन्यात्मानमुद्दिश्य वोक्तं। आसीत्तावदनुग्रहः ब्रह्म यापोगपन्नगवत्प्रसाद
देवमातृत्या हानस्य गर्ह्यकर्मणं रवअनः अपस्य पापात्मनः गदे शक्तेचितस्यमेऽप कापूपे परावरालमीरा एवं द्विजशापतया
वन्नबायत्रेयत्मिन् वा पितामि गदेषु शक्तो नवंधनेनानिर्विलेनवति। यतो निर्वेदमूलः वैराग्यं मूलं प्राप्तिकारणं याति नत्वस्य वैरा

पदीति उदाव॥ अहो ववंधन्यतमान पालनं महत्तमानुग्रहलीयशीला॥ दासो कुलं आलक्षपादयोवादानाद्विस्वं वनगर्ह्यकर्म॥१३॥
तस्यैवमेऽपस्यपरावरो शोच्यासक्तौ चितस्य गदेषुऽभीदृणं॥ निर्वेदमूलो द्विजशापरूपो यत्र प्रसक्तो नवमासुधते॥१४॥ नमो
पयातं प्रतिपंनु द्विप्रा गंगा व देवी धनचित्तमीशे। द्विजोपसृष्टः कुहकस्तक्षको वा दशत्वलं गायत विष्णुगाथाः॥१५॥ पुनश्च भूया
द्भगवत्यनंते रतिः प्रसंगश्च तदाश्रयेषु॥ महत्सु यां यामुपयामि सृष्टिं मैत्र्यस्तु सर्वत्र नमो द्विजेभ्यः॥१६॥

एवज्ञाव्यक्तान्तस्य च भवन्ननतानं तदर्थं द्विजशापं कादितकानित्यर्थः। तान् आपीयते वाच्यां। तं मानां उपयातं शरणं गतं प्रतिगा
नु नं नु देवी देवताकृपां गंगां च प्रसंपा शोदः प्रतिक्रियानादरे। गापाः कृपाः सन्त्रासपायेवांतेषु प्रकृवसं गोत्र्यान्तां तस्या
तस्यां तस्य वो जन्मनि॥